

TRADITIE

TIJDSCHRIFT OVER TRADITIES EN TRENDS

Jaargang 8

Nummer 3

herfst 2002

Prijs € 4

Kunst en kermis

Jong gewend,
oud gedaan

Eigentijdse
katholieke
rituelen

Voorwoord

Roomse jeugd

Mijn jeugd heb ik doorgebracht in Goirle, een dorpje in Noord-Brabant op de grens met België. Het was de tijd van het Rijke Roomsche Leven. Daarom kan ik mij goed inleven in het eerste artikel van dit nummer van *Traditie*. Op school werd je ingeprent, dat het belangrijkste in je leven was, een goed katholiek te zijn. En dat viel niet mee, vond ik.

Op school hadden wij een boekje met tekeningen van meisjes. Het eerste meisje was vrij van zonden en had een mooi blank hartje. Het tweede meisje had wat kleine vergrijpjes gedaan, zoals gejoekt en uit de koektrommel gesnoept. Zij had een hart vol met vlekjes. Het derde meisje had een zwart hart. Ze had een doodzonde gepleegd en zou regelrecht naar de hel gaan.

Dat laatste wilde niemand natuurlijk. Ik ook niet. Maar ik had een protestantse moeder, die – heel begrijpelijk – de noodzaak van al die regeltjes niet altijd begreep. Bij haar ging geen kind zonder ontbijt 's morgens de deur uit, waardoor ik niet met school te communie kon, want dan moest je vanaf twaalf uur 's nachts nuchter zijn. Wij aten op donderdag vis, want dan was het markt en de vis vers. Katholieken moesten op vrijdag vis eten. Die dagen kon je niet zomaar omruilen omdat het beter uitkwam. Op zondag gingen wij als het mooi weer was met het gezin uitstapjes maken. Dat vond mijn moeder belangrijker voor ons dan elke zondag naar de kerk. En gelijk had ze.

Nu kun je lachen om die dingen. Maar toen heb ik heel vaak moeten biechten om weer een blank hartje te krijgen.

Ineke Strouken

Ineke Strouken
hoofdredacteur

's Avonds als ik slapen ga volgen mij veertien engeltjes na

4

Het Rijke Roomsche Leven – toen de katholieke kerk tot in de kleinste vezels van het katholieke volksleven was doorgedrongen – is een tijdperk waaraan vele mensen nog herinneringen hebben. De heilige beelden, de engelbewaarder, de catechismus zijn nog niet vergeten.

Katholieke rituelen in overvloed

Het katholicisme doordrenkte het dagelijks leven van elke katholiek: bidden voor het eten, geen vlees op vrijdag, een askruisje halen en elke zondag naar de kerk. Welke rituelen horen vandaag de dag nog bij het katholiek zijn?

8

18

Kunst en kermis

De kermis heeft vanaf de negentiende eeuw gebruik gemaakt van kunstuitingen om sfeer te creëren en mensen te trekken. Barok, Rococo en Jugendstil zijn nu nog steeds terug te vinden op de attracties. Bovendien hebben kunstenaars zich altijd laten inspireren door deze wereld van klatergoud. Van Pieter Bruegel de jonge en Adriaen van de Venne, tot Pyke Koch en Gerrit Sol.

30 Jong geleerd, oud gedaan

De begrippen etiquette, wellevendheid en beleefdheid hebben te maken met uiterlijk gedrag, met omgangsvormen en fatsoensnormen. Etiquetteboekjes voor jongeren geven vanaf de achttiende eeuw richtlijnen voor goed gedrag.

13

Bijgeloof in Rusland

Bijgeloof speelde in het dagelijks leven vroeger een belangrijke rol. Bosgeesten, watergruwels en huisspoken zorgden er voor dat kinderen niet te dicht bij het water in een sloot kwamen of te diep het bos inliepen, maar beschermden ook de huizen tegen andere kwade krachten.

Foto omslag:
Detail uit een schilderij van Gerrit Sol
Collectie: Markiezenhof, Bergen op Zoom

Inhoud

- 4 **Het Rijke Roomsche Leven**
Waartoe ben ik op aarde? Om God te dienen en hier en in het hiernamaals gelukkig te zijn.
- 8 **Eigentijdse katholieke rituelen**
Katholicisme in een gesecculariseerde samenleving
- 13 **Bosgeesten, huisspoken en watergruwels**
Bijgeloof als steun in een onveilige wereld
- 16 **Koken met traditie**
Argentijns genieten
- 18 **Kunst en kermis**
Kermisbarok en spuitbuskunst
- 24 **Alledaagse Dingen**
- 26 **Herinneringen**
Sint Maarten
- 28 **Kwestie(s) van tijd**
De maanden en de dagen van de maand
- 30 **Jong gewend, oud gedaan**
Etiquette voor kinderen
- 36 **Baardmensen, lilliputters en dikke dames**
Inkomen uit een afwijking

Waartoe ben ik op aarde?

Om God te dienen en hier en in het hiernamaals gelukkig te zijn.

Links: Een duivel probeert op het ziertje van een kind in te praten, terwijl een engelbewaarder haar op het juiste pad probeert te houden.

Rechts: In een Kindsheidsoptocht spelen kinderen voor Zouaaf. Zouaven kwamen onder meer uit Nederland. Deze soldaten vochten voor de paus en voor de kerkelijke staat.

Onder: De Engelbewaarder was een veel gelezen jeugd-tijdschrift in de tijd van het Rijke Roomsche Leven.

Het Rijke Roomsche Leven

Het Rijke Roomsche Leven is een tijdperk uit de verleden tijd, maar bij talloze vijfenveertigplussers in het katholieke zuiden van het land is de herinnering daaraan nog springlevend. Mensen die deze tijd nog meer of minder bewust hebben meegemaakt praten er in nostalgische termen over. Hun kinderen en kleinkinderen willen meer weten. Wat hield dat in, het Rijke Roomsche Leven?

Paul Spapens

Wanneer begon en eindigde het Rijke Roomsche Leven, toen de katholieke kerk tot in de kleinste vezels van het katholieke volksdeel was doorgedrongen? Prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld, bijzonder hoogleraar 'Cultuur in Brabant' aan de Universiteit van Tilburg komt in zijn onderzoeksproject over de katholieke identiteit en volkscultuur in Brabant tot de volgende datering: begin in 1917, einde in 1954 met een uitloop tot 1967.

Rijke Roomsche Leven

Voor de katholieken in Nederland was 1917 een mijlpaal in hun in de negentiende eeuw ingezette emancipatie, vanwege de financiële gelijkstelling van het bijzonder onderwijs in dat jaar en vanwege de invoering van het algemeen mannenkiesrecht. In de bisdommen Breda en Den Bosch traden bisschoppen aan onder wiens episcopaat een ongekende versterking en uitbouw van de katholieke organisatiestructuur tot stand kwam.

Het moment van de afbraak van de katholieke zuil en daarmee van het begin van het einde van het Rijke Roomsche Leven, is moeilijk precies aan te geven. Landelijk gezien markeert het Bisschoppelijk Mandement van 1954 het eindpunt van de gesloten katholieke zuil. In dit Mandement reageren de Nederlandse bisschoppen op de door

hen gesignaleerde 'toenemende ontkerkelijking'. In de tweede helft van de jaren vijftig verminderde de deelname aan het katholieke verenigingsleven.

Behalve door secularisatie kenmerkte de eerste helft van de jaren zestig zich door vernieuwing en optimisme, gevoed door het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). De dood van de bisschoppen W. Bekkers (Den Bosch) en G. de Vet (Breda), in achtereenvolgens 1966 en 1967, heeft zich in het collectief geheugen van de Nederlandse katholieken vastgezet als een eindpunt van die eerste golf van vernieuwing. Om die reden kan 1967 worden gezien als het definitieve einde van het Rijke Roomsche Leven.

Katholieke Illustratie

Een aansprekend beeld van het einde van dit tijdperk was het lot dat de heiligenbeelden ten deel viel: die werden uit de huiskamers en de kerken verwijderd en kapot gegooid. Opmerkelijk is, dat in de tijd dat de afbraak in volle gang was, de term Rijke Roomsche Leven definitief voor deze periode werd geijkt. Deze benaming is afkomstig uit een rubriek in de *Katholieke Illustratie*. Van 1926 tot 1932 werden in deze rubriek vooral gezinnen afgebeeld met zeer veel kinderen en met veel priesters. De benaming kreeg algemene bekendheid na een boek met deze titel van Michel van der

Plas in 1963. Vanaf dat moment werd er de hele katholieke levensstijl mee bestempeld.

Religieuze volkscultuur

Heel bepalend binnen het Rijke Roomsche Leven was de religieuze volkscultuur, een woord dat verwijst naar de hele samenleving, een collectieve beleving. Van groot belang was verder de invloed van het kerkelijk jaar en de heiligenkalender op het burgerlijk jaar. De heiligen waren onder meer de beschermers van gilden en verenigingen. De feesten die ter ere van hen werden gevierd, zaten in het collectieve geheugen van elke streek. Dat gold ook voor nieuwere fenomenen als de voertuigzegeningen.

Het door religieuze tradities bepaalde ritme van het leven kwam ook in het dagelijks leven tot uiting. Zelfs het spel van kinderen was op het godsdienstige betrokken. Het allerbeste voorbeeld daarvan is het misje spelen met een mini altaartje en mini toebehoren. Kinderen wisten precies hoe dat moest. Ze zaten per slot van rekening bijna elke dag naar de verrichtingen van de pastoor achter het altaar te kijken.

Eerste communie

Wat betreft het ter communie gaan waren alle kinderen specialist. De voorbereiding van de eerste communie was in handen van kloosterzusters, geholpen door leerkrachten van de eerste klas. De kleintjes werden vertrouwd gemaakt met netjes zitten in een kerkbank. Ze leerden biechten en ze werden bekend gemaakt met de handelingen tijdens de mis. Voor grotere kinderen aan het eind van de lagere school werd de plechtige communie ingesteld. En dan, bij het einde van de kinderjaren, wanneer het volle leven met al zijn verleidingen zich aandiende, was er nog het vormsel. Dit sacrament moest je voor een goed christelijk leven bekwaam maken.

Grote gezinnen

De eerste stap die ieder mens zette in het Rijke Roomsche Leven was het doopsel, het eerste sacrament. Kin-

Links: 'Jezus sterft aan het kruis' wordt op een spectaculaire manier uitgebeeld in een Heilig Hartoptocht.

Midden: Een meisje is op de plaats achter haar ouderlijke woning 'misje' aan het spelen.

Rechts: Een Suisse hield orde in de kerk.

Onder: Ieder kind had zijn eigen engelbewaarder, die zorgde dat je hartje zuiver bleef.

deren, die kwamen aan de lopende band. De pastoor controleerde of een echtpaar zich wel aan een van de belangrijkste huwelijkse plichten hield. Deze plicht luidde: 'De innige band tussen man en vrouw gesmeed, heeft tot doel het verwekken van kinderen. Die er zich aan onttrekken, maken zich schuldig aan een doodzonde.'

Preutsheid werd met hoofdletters geschreven. Een priester of een pater durfde het woord meisje nauwelijks in de mond te nemen. Elke vorm van gemengde ontspanning was verdacht en moest vermeden worden. Gemengd toneel of gemengd zwemmen was absoluut verboden. Generaties katholieken hebben nooit geweten wat het woord besnijdenis inhield.

Engelbewaarder

Maar preuts of niet, de kinderen kwamen toch en zoals we weten in groten getale. Op moeder rustte vervolgens de taak het talrijke kroost op te voeden in een zedelijk en godsdienstig leven. Dankzij moeder begeleidde het kruisteken en het gebed het kind al als het nog niet naar school ging, onder meer wanneer ze het brood pas na een kruisteken aansneed. Wanneer ze dan in bed lagen, baden de allerkleinsten samen met moeder gebedjes als:

's Avonds als ik slapen ga
Volgen mij veertien engeltjes na
Twee aan mijn hoofdeinde
Twee aan mijn voeteinde
Twee aan mijn linkerkant
Twee aan mijn rechterkant
Twee die mij dekken
Twee die mij wekken
Twee die mij wijzen
Naar 's hemels paradijzen'

Dit kindergebed is een voorbeeld van een ritueel om de duivel op een grote afstand te houden. Die duivel moest trouwens rekening houden met een sterke tegenspeler. Iedereen had immers een persoonlijke beschermengel, zijn engelbewaarder. Op talloze prentjes werd uitgebeeld dat je naar de engelbewaarder moest luisteren.

Missie

Veel kinderfeesten op de feestkalender hadden een religieuze achtergrond, die dan ook werd benadrukt. Een goed voorbeeld daarvan is het Driekoningenzingen, dat in met name Midden-Brabant nog springlevend is. Heeft Driekoningen een heel oude achtergrond, de zogeheten Kindsheid is in de aanloop naar het Rijke Roomsche Leven in 1840 uitgevonden door de Tilburgse bisschop Zwijssen. Met het Genootschap der Heilige Kindsheid had hij een bijzonder doel voor ogen: 'Door gebed en aalmoezen, vooral door kinderen, de arme heidensche kinderen in China en andere ongeloovige landen, voor het tijdelijk een eeuwig leven redden'. De Kindsheid dag werd gevierd met een optocht waarin door kinderen zowel de heidenen als de missiewerkers werden uitgebeeld.

Catechismus

Op school was een flink deel van het onderricht gericht op het geloof. Dat kwam onder meer goed tot uiting in de speciale jeugdlectuur, waarvan *De Engelbewaarder* waarschijnlijk het meest bekend is geweest en dat nu nog is. Er was een handboek waarin het geloof beschreven stond: de *Catechismus*, waarin onderwerpen aan de orde kwamen als de vier akten (van geloof, hoop, liefde en berouw), het angelus, de tien

geboden, de sacramenten, de zeven hoofdzonden en de werken van barmhartigheid.

In de catechismus stonden tientallen lessen in vraag en antwoord, zoals deze: Vraag: Aan wie heeft Christus de priesterlijke macht in zijn kerk gegeven? Antwoord: Christus heeft de priesterlijke macht in zijn kerk gegeven aan de apostelen en aan hun opvolgers en medehelpers.

Vraag: Waartoe zijn wij op aarde? Antwoord: Om God te dienen en hier en in het hiernamaals gelukkig te zijn.

Heerom en tante nonneke

En hoe werd je priester? Door een roeping. Er waren veel families die zich verheugden in een pastoor, een heerom of in een tante nonneke. Ten tijde van het Rijke Roomsche Leven waren er zeer vele priesterroepingen. De priesterwijding was een groots, feestelijk gebeuren voor de familie en de parochie. De pastoor gaf leiding aan de parochie en feitelijk aan heel het menselijk leven. Want: geboren worden, opgroeien, trouwen, rusten, ziek zijn, sterven, elk moment van het menselijk leven werd door de kerk begeleid. De pastoor was een seculiere geestelijke. De reguliere geestelijke leefde volgens de regels van een klooster. Elke orde of congregatie had een eigen taak waarvoor deze gemeenschap zich wilde inzetten. Je had tientallen orden en congregaties.

Zondagsmis

De zondagmorgen was het moment van verplicht kerkbezoek. De zondagsrust was heilig. Onlosmakelijk onderdeel van de zondagse godsvrucht was het bijwonen van heilig lof. Het Latijn was de taal van de liturgie. Het enige verstaan-

bare onderdeel van de mis was de preek. In alle parochies bloeiden de broederschappen. Dat waren door de kerk goedgekeurde genootschappen waarvan de leden een bepaald godsvruchtig doel nastreefden. Daarnaast bestonden in alle parochies ook plaatselijke afdelingen van landelijke organisaties. Die werden meestal 'werken' genoemd. Een paar voorbeelden: het werk van de Voortplanting des Geloofs en het werk der Priesterroepingen.

Mariaverering

Als er iets uit de tijd van het Rijke Roomsche Leven is blijven hangen, dan is dat de Mariaverering. Met name Lourdes heeft destijds grote indruk gemaakt. De bedevaart is een van de opmerkelijkste verschijnselen geweest van de tijd van het Rijke Roomsche Leven. Het ter bedevaart gaan maakte een essentieel deel uit van de geloofspraktijk. In elke regio waren meerdere

kerken en kapellen waarin heiligen werden vereerd. Bedevaartsplaatsen waren een rijke bron van devotionalia, zoals devotieprentjes, medailles en bedevaartsvaantjes voor aan de fiets.

Gebeden

Er waren talloze gebeden, die nu nog in het collectieve geheugen liggen opgeslagen, gebeden die een kerkelijke goedkeuring hadden, maar ook veel gebeden die in de praktijk van het volksgeloof waren ontstaan. Wijdverbreid waren de, wat je de geestelijk-didactische gebeden en liederen zou kunnen noemen. Heel bekend is het 'Lied der getallen', een stapellied dat van de getallen 1 tot en met 12 een geloofsfeit aanhaalt:

'Eén is één, en ene God alleen
En ene Jesum Christum geloven wij.

Twee is twee, de twee stenen tafelen
En ene God alleen
En ene Jesum Christum geloven wij'

Zo komen achtereenvolgens aan de beurt: de drie patriarchen, de vier evangelisten, de vijf wonden van Christus, de zes kannen wijn, de zeven sacramenten, de acht zaligheden, de negen koren van de engelen, de tien geboden van God, de elfduizend maagden en de twaalf apostelen.

KVP en KRO

Het Rijke Roomsche Leven was ook de tijd van de katholieke zuil. Er was sprake van een meerwaardigheidsgevoel. Het katholieke werd beklemtoond door allerlei massale manifestaties. Heel het doen en het laten was gerangschikt rond de kerk. Een kind uit een katholiek gezin ging naar een katholieke school en werd lid van de katholieke jeugdbeweging of van de Kajotters, de Katholieke Arbeiders Jeugd. Ook de boerenjeugd verenigde zich onder katholiek banier. Verder was er het patroonaat, waar je een deel van de vrije tijd doorbracht met biljarten, toneelspel, lezingen en gebed. De ouders waren lid van een christelijke vakbond of van de Heilige Familie. Een zieke ging naar een katholiek ziekenhuis. Oud van dagen geworden werd je opgevangen in een katholiek bejaardenhuis. Wanneer dan de laatste reis was aangebroken, kwam de pastoor voor de laatste sacramenten. Stemmen deed je op de KVP. Je luisterde naar de KRO en je was lid van de KRO.

De kerk beschermde tegen dreigende gevaren als drankmisbruik, pornografie en verderfelijke ideologieën als het communisme.

Katholieke humor

Kenmerkend voor deze tijd was echter ook de relativiserende humor. Dat verklaart waarom er zoveel voordrachtjes en liedjes bewaard zijn gebleven waarin op een milde manier de spot werd gedreven met de kerk en haar vertegenwoordigers als de pastoor en de koster, de paters en de zusters, zoals in het volgende voorbeeld in het Midden-Brabantse dialect:

'Toen Toon de koster na de mis nog
èfkes hier en daor
Ging kèèke in de lege kerk, toer wier ie
wè gewaor
Hij vond waarachtig in de bank vlakbij
de middelgang
Een stevig en stoer gebit, unnu klepper
van belang

't Is curieus, zei Toon de koster, 'wègge
hier toch al nie vènt'
Van sjarretel tot lippenstift, van dubbel-
tje tot cent
Maar een gebit, zowaar ik leef, het is de
urste keer
Dè ik zo'n ding hier vind, in 't bidhuis
van den Heer

Hij stak het net in zijne zak, toen
Jennemie de Groot
Gehaast de kerk weer binnenkwam en
vlug naar Tone schoot
'Ik heb wè laote ligge Toon', zei ze
gehaast en vlug
M'n gebit, hèddet gezien, och hakket
toch mar terug

'Is 't dees misschien?', vroeg Toon kort-
af. 'Ja', riep Jennemie
'Gif mar gauw hier. Ge zèet bedankt,
want zonder kan ik nie'
'Ge jokket', zi toen Toon de köster, 'Née,
Jennemie de Gròot
Want al oe tanden hèdde nog en liege
meude nòot'

'Dè's waor', zi toen 't vrouwke vraaf. 'Ze
zèn van onzen Dreej
As ik naor de lèste mis toe gao, neem ik
't altij meej
Want laot ik dè gebit thèus; meej zonne
dikke kop
It ie al de verse worst en hil mijn soep-
vlèes op.'

Eigentijdse katholieke rituelen

Katholicisme in een gesecculariseerde samenleving

In 1996 verscheen het vuistdikke, indrukwekkende fotoboek *Memoriale*. In dit boek werden allerlei kleurrijke gewoonten en gebruiken die het katholicisme ooit rijk was in beeld gebracht: de processies in Limburg en Brabant, het vormsel, het bidden voor het eten, het vastentrommeltje, de rozenkrans en niet te vergeten het biechten. Het katholicisme doordrenkte het dagelijks leven van elke katholiek. Je werd lid van een 'roomsche' voetbalclub, ging

vanzelfsprekend elke zondag naar de kerk, bad voor het eten, en op vrijdag werd geen vlees gegeten. Dit soort katholicisme, met zijn vele kleurrijke rituelen, is tot het verleden gaan behoren.

Albert van der Zeijden

Helemaal boven: De huilende Madonna van Brunssum
Foto uit: J.M. Trouw, *Wenende Madonna's, kritische analyse van een fenomeen toegespitst op het huilende mariabeeldje in Brunssum*.

Boven: 'Dank U Lieve Heer voor deze spijze... Amen'

Rechts: Beeldje van de Zoete Lieve Vrouw van Den Bosch

In een tijd van ontkerkelijking heeft ook het katholicisme aan betekenis ingeboet. Volgens sommigen is er de laatste jaren echter sprake van een kentering, er zijn zelfs mensen die spreken van een revival. Het is wel een katholicisme in een nieuw jasje. Nu de oude vanzelfsprekendheden zijn weggefallen is religie steeds meer een vrije, individuele keuze geworden. Een nieuwe behoefte aan spiritualiteit maakt dat er ook weer belangstelling is gekomen voor het katholicisme, de religie van wijwater, mooie muziek en andere aantrekkelijke rituelen.

Gekerstend

De wortels van het christendom liggen, als zoveel andere godsdiensten, in het Verre en Midden-Oosten. Tweeduizend jaar geleden predikte de boeteprediker Jezus Christus in Palestina een boodschap waarvan naastenliefde de kern vormde. Hij wist heel wat volgelingen rond zich te verzamelen, aanvankelijk alleen uit Joodse kring. Palestina hoorde in die tijd bij het Romeinse Rijk. Terwijl het christendom aanvankelijk vervolgd werd door de autoriteiten zou het later, in de vierde eeuw onder Keizer Constantijn, de religie van het Romeinse Rijk worden. Hoezeer het christendom de westerse beschaving doordrenkt heeft, blijkt niet alleen uit allerlei heilige dagen die nog steeds gevierd worden en zelfs nationale feestdag zijn geworden (Pasen, Hemelvaart en Kerstmis), het blijkt ook uit de christelijke jaartelling die wij nog steeds hanteren. Het christendom was letterlijk een nieuw begin. De geboorte van Christus werd in de zesde eeuw na Christus, verheven tot het eerste jaar van onze jaartelling.

De Nederlanden (immers gedeeltelijk gelegen buiten het Romeinse Rijk) werden pas later gekerstend, door enkele dappere missionarissen uit Angelsaksisch Engeland, waarvan Willibrord en Bonifatius (die bij Dokkum vermoord werd) de belangrijkste zijn. We zitten dan in de vroege Middeleeuwen. In de zestiende eeuw zou het protestantisme, aanvankelijk slechts een opposi-

tiebeweging binnen de katholieke kerk, in de Nederlanden de belangrijkste religie worden. Maar de katholieken zouden altijd een belangrijk deel blijven vormen van de Nederlandse bevolking, ongeveer een derde van het totaal. De zuidelijke provincies Limburg en Brabant hebben tot de dag van vandaag hun katholieke kleur behouden.

Toeters en bellen

Het katholicisme was het geloof van de toeters en de bellen. Je hoefde maar een katholieke kerk binnen te lopen om dat te ervaren. Deze kerken waren vaak rijk aangekleed met wandschilderingen, heiligenbeelden en andere prachtige kunstvoorwerpen. De eredienst verliep er, tot in de jaren zestig van de vorige eeuw, in het plechtige Latijn, de taal ook van de prachtige Gregoriaanse gezangen. Je voelde het aan alles. Het katholicisme was een wereldgodsdienst die gebaseerd was op eeuwenoude tradities. Op alle belangrijke momenten in het menselijk leven was de katholieke kerk aanwezig: bij de doop, het vormsel, het huwelijk en uiteraard ook bij het laatste ritueel: dat rondom de dood.

Elke dag stond in het teken van een bepaalde heilige van de katholieke kerk. Sommigen van hen waren heel bijzonder, zoals bijvoorbeeld de Heilige Blasius. Op 3 februari ging je naar de kerk om daar de Blasiuszege te halen. De priester legde dan twee over elkaar gekruiste kaarsen op je hals. De heilige Blasius gold als de beschermheilige tegen keelpijn en keelziekten. Niet minder spectaculair was het askruisje, dat je haalde aan de vooravond van de vastentijd, op Aswoensdag. De priester tekende dan letterlijk een zwart kruisje van as op je voorhoofd, een kruisje dat je als kind zo lang mogelijk liet zitten.

Wees gegroet Maria

Mei gold als de maand van de Maagd Maria, de Moeder Gods. In die tijd ging je ook regelmatig naar het lof, onder andere om daar een rozenhoedje te bidden. Een rozenkrans was een lange ketting met kralen. Bij elk kraaltje bad je een 'Wees gegroet Maria', om de tien

kralen was het de beurt aan het 'Onze Vader'. Het belang van deze beide gebeden bleek ook uit het feit dat je ze altijd bad voor en na het eten. Vader bad dan meestal voor, de rest van het gezin maakte gezamenlijk het tweede deel af.

Veel mensen gingen elke dag naar de kerk. Jongens werden vanzelfsprekend misdienaar en de oudste zoon uit een gezin was meestal voorbestemd om priester te worden. Het katholicisme speelde een belangrijke rol in het dagelijks leven. Kinderen gingen vanzelfsprekend naar een katholieke school. Het was het tijdvak van de verzuiling. De verschillende geloofsrichtingen gingen nauwelijks met elkaar om. Je deed je boodschappen bij een katholieke bakker of kruidenier. En trouwen met een anders denkende was helemaal uit den boze: een huwelijk tussen twee geloven, daar sliep de duivel tussen.

Ontkerkelijking

Sinds de jaren zestig heeft de katholieke kerk een ingrijpende gedaanteverandering ondergaan. Het Latijn werd afgeschaft. De liturgie werd voortaan in het Nederlands gedaan. Om jongeren aan te spreken werd de 'beatmis' uitgevonden, dat wil zeggen dat een popbandje de gezangen deed. Die jongeren vonden dat wel aardig, maar in de praktijk bleek de vernieuwingsoperatie niet meer dan een eerste opstap naar kerkverlating. Steeds minder mensen gingen elke week naar de kerk. En biechten en vasten deed al bijna niemand meer. Als je nu in een katholieke kerk komt, dan zie je dat de vergrijzing steeds verder is opgerukt. Wekelijkse kerkgang is een zaak van zestigplussers geworden. Priesters zijn er ook steeds minder. Hun taak wordt overgenomen door pastoraal medewerkers. Aan de geboden van de kerk laat niemand zich meer gelegen liggen, bijvoorbeeld daar waar het gaat om de seksuele moraal. De pil is ook in katholieke kring gemeengoed geworden, wat de paus er ook van zegt.

Sinds 1960 is het aantal officieel ingeschreven katholieken in Nederland dramatisch afgenomen. Het christendom is

De Katholieken kenden een uitbundige processiecultuur. Tegenwoordig zijn dergelijke processies heel letterlijk folklore geworden. Foto uit: Casper Staal en Marc Wingens, *Bedevoarten in Nederland*.

allang niet meer godsdienst nummer één in Nederland. Dat zijn de onkerkelijken, terwijl ook de Islam steeds meer opkomt. Nederland is een multi-etnische samenleving geworden. Het christelijke ritueel heeft daardoor zijn monopoliepositie verloren en alleen al daarom kan het niet meer dwingend opgelegd worden voor de hele Nederlandse bevolking. Er gaan zelfs al stemmen op om sommige christelijke feestdagen af te schaffen en die als nationale feestdag bijvoorbeeld te vervangen door een islamitisch feest als het Suikerfeest. Voor veel katholieken zelf lijkt hun geloof alleen nog een rol te spelen bij hoogtijdagen. De kerstnacht mis wil men nog wel bijwonen en ook bij een huwelijk of een uitvaart ga je natuurlijk naar de kerk.

Verinnerlijking

Het katholicisme van het Rijke Roomse Leven is definitief voorbij. Terwijl je vroeger het geloof als vanzelfsprekend van huis uit meekreeg, en je automatisch het geloof van je ouders overnam, is dat nu totaal anders geworden. Vrijheid, blijheid is de nieuwe leus. Het geloof is een vrije, individuele keuze geworden. Mensen *shoppen* op de religieuze markt en kiezen uit wat van hun gading is. Ook willen zij zich niet langer van bovenaf laten voorschrijven wat al of niet geoorloofd is. Onze enige verantwoording geldt ons individuele, persoonlijke geweten. De catechismus, die je vroeger uit je hoofd moest leren, is allang geen leidsnoer meer voor persoonlijk handelen. En biechten is ook niet meer nodig, want zondigen tegen de kerkelijke regels is niet meer mogelijk als je niet in die kerkelijke regels gelooft.

Een andere ontwikkeling is dat het geloof niet alleen sterk geïndividualiseerd is, maar ook nog eens verinner-

lijkt is, teruggedrongen naar het privé domein. Het is een privé zaak geworden, die niemand anders iets aangaat. De oude, publieke manifestaties van het geloof kunnen op steeds minder respons rekenen. Weinig mensen gaan nog naar de kerk, traditionele processies trekken steeds minder mensen, al worden ze soms als folklore in stand gehouden.

Folklorisering

Het geloof is tegelijkertijd folklore geworden. Dat is een tendens die ook in andere levenssferen is waar te nemen. De immens populaire kerststalroutes in Brabant en in Limburg, die in de jaren tachtig snel opkwamen, zijn er een voorbeeld van. Het gaat om levensgrote kerststallen met levende personen die Jezus, Maria, Jozef en de herders naspele. Zelfs de koe en de ezel zijn levend aanwezig. Het kerstverhaal is een show geworden, een toeristische attractie die je aandoet op een dagje uit. De commercie is er als de kippen bij om er geld aan te verdienen. Plaatselijke VVV's ontwerpen speciale kerststalroutes die per auto of bus zijn af te leggen.

Een ander voorbeeld zijn de religieuze processies in met name de provincie Limburg. Zoals bijvoorbeeld de Bronkprocessie in Mheer. Dit is een religieuze processie die in de lente gehouden wordt. Het is een statige rondgang, een sacramentsprocessie, waarbij 'ons Heer' in een monstrans wordt rondgedragen, vergezeld van een schare bruidjes, de schutterij, de plaatselijke drumband en de Koninklijke Harmonie St. Cecilia. Een dergelijke processie bezoek je tegenwoordig niet alleen als gelovige deelnemer, zoals vroeger het geval was, maar veel meer als toerist, die wel eens zo'n spektakelstuk aan den lijve wil ondervinden. De muziek van de processiemars is inmiddels op cd uitgegeven.

Niet ver van Mheer, namelijk in Tegelen, zijn de passiespelen een bekende toeristische attractie geworden. Een aantal jaren geleden heeft men daar gekozen voor een geheel nieuwe aanpak. Door middel van taal, muziek, mimiek, dans en cultuur wil men voortaan eerst en vooral *emoties* overdragen, zo lezen we op de website van de orga-

nisatoren van het evenement. Het lijdensverhaal wordt op een empathische manier verteld, zodat niet alleen katholieken maar ook boeddhisten, moslims of onkerkelijken zich met een stuk menselijk drama kunnen identificeren. Het lijdensverhaal is een soapopera geworden waarin de toeschouwers zich emotioneel proberen te verplaatsen.

Nieuwe rituelen

Maar religie is meer dan alleen een spektakelstuk, slechts te bezichtigen als toerist. Eén van de redenen dat de katholieke religie weer een periode van opgang beleeft, is dat er een sterk gevoelde behoefte is aan spiritualiteit.

Steeds meer groeit het besef dat iedereen in zijn leven rituelen nodig heeft die bepaalde overgangen markeren. Het gevolg was een explosie aan nieuwe rituelen. Zoals liturgiewetenschapper Gerard Lukken het onlangs in een overzichtswerk noemde: er zijn weer 'rituelen in overvloed'.

Verder is er een tendens dat steeds meer mensen zich afzetten tegen de huidige, alleen maar op consumptie gerichte samenleving. Het lijkt soms of het er alleen maar om gaat wie het meest heeft of het verst op vakantie gaat. Sommigen vragen zich af of er geen hogere waarden zijn, en komen,

na een persoonlijke zoektocht, uit bij het katholicisme. Het kille rationalisme voldoet niet meer. Kloosters trekken steeds meer gasten, op zoek naar spiritualiteit.

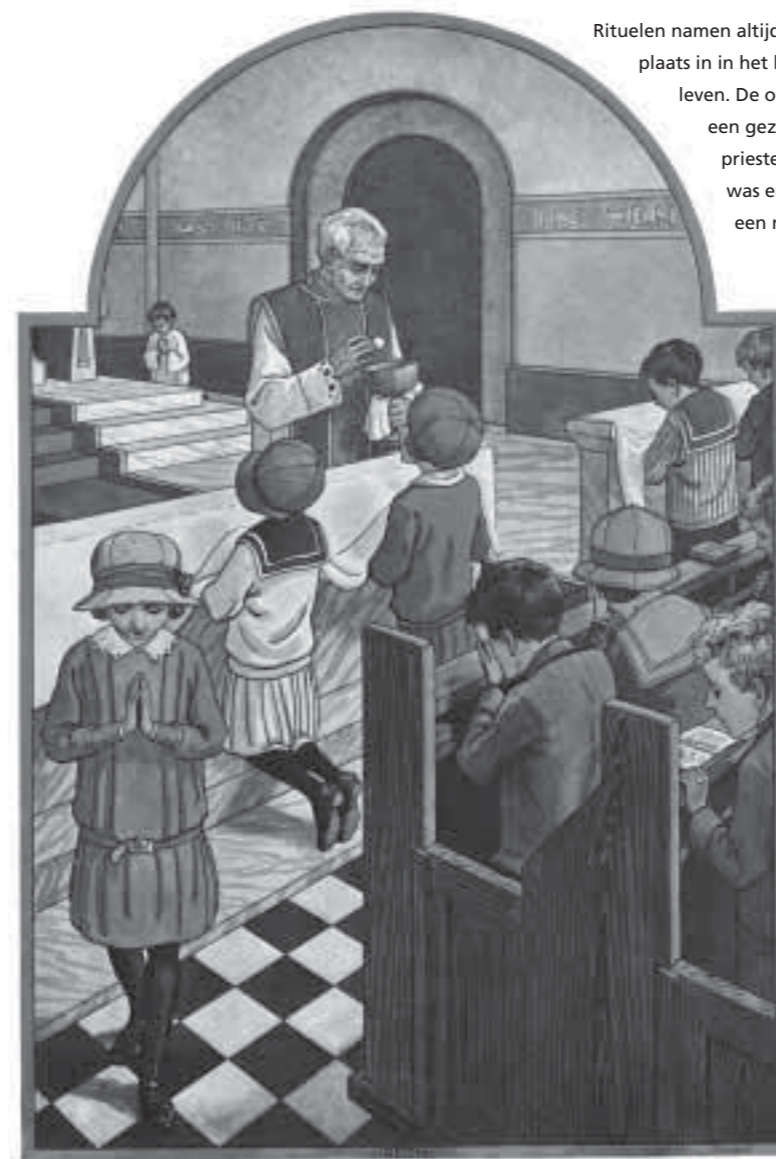
Een teken van herinnering

De behoefte aan rituelen uit zich vooral tijdens moeilijke momenten. Steeds vaker zie je bijvoorbeeld langs de weg een herinneringsteken, een kruis of een bos bloemen. Het doet denken aan de oude wegekruisen die in de provincie Limburg nog te vinden zijn. Vaak gaat het om iemand die in het verkeer is overgelukt. Een ogenschijnlijk zinloos verlies, dat moeilijk te verwerken is. De nabestaanden zorgen in zo'n geval voor een herinneringsteken.

Ook in de kerk zelf speelt men in op deze nieuwe behoefte aan rituelen. Een kerkdienst is tegenwoordig niet meer af zonder een persoonlijke invulling. Bij een uitvaartdienst doet één van de kinderen bijvoorbeeld de voorbeden of de schriftlezing, maar de kinderen kunnen ook de kist dragen. En na afloop van de dienst vraagt de pastoraal medewerker of één van de direct nabestaanden een kruisje ter nagedachtenis wil ophangen op een speciaal daarvoor gereserveerde plaats in de kerk. In heel veel parochies is het gebruik gemeengoed geworden, net zoals de gewoonte om met Allerzielen – op 2 november – wanneer alle overledenen van het afgelopen jaar herdacht worden, één van de nabestaanden te verzoeken om naar voren te komen om bijvoorbeeld een kaarsje op te steken.

De troostende kerk

Maar de kerk speelt niet alleen een rol in het 'kleine' leed van mensen. Ook meer in het groot, bijvoorbeeld bij een ramp, is de kerk tegenwoordig bijna onmisbaar. Een voorbeeld is de ramp in Volendam, die als een plotselinge schok via de televisie ieders huiskamer binnenkwam. Als tegenwoordig zoiets rampzaligs gebeurt, dan wordt spontaan een stille tocht georganiseerd. De mensen zeggen niets en leggen bijvoorbeeld bloemen neer op de plaats des on-

Rituelen namen altijd een grote plaats in in het katholieke leven. De oudste zoon uit een gezin werd meestal priester, voor meisjes was er een plek in een nonnenklooster.

Het Passiespel in Tegelen wordt in 1940 voor de derde maal opgevoerd. Foto: *Memoriale, Een eeuw katholiek leven in Nederland.*

heils. Nu is Volendam traditioneel een katholiek dorp. De katholieke kerk speelde daarom een belangrijke rol in het rouwritueel. In het aangezicht van een dergelijke ramp sta je in feite met lege handen. De kerk kan dan troost bieden.

Het publieke domein heeft weer aan belang gewonnen. De tijd is voorbij dat emoties, rituelen en godsdienst slechts geaccepteerd worden in het privé domein. Emoties *moeten* we openlijk uiten, liefst met een televisiecamera erbij. Dan pas wordt het *echt*. We hebben het gezien tijdens het kerkelijk huwelijk van Maxima en Willem-Alexander, waar uitgebreid werd ingezoomd op de tranen van de prinses, op een manier die twintig jaar geleden als een inbreuk op de persoonlijke intimiteit zou hebben gegolden. Tegenwoordig willen wij er allemaal bij zijn en onze emoties openlijk en in het publiek tonen. Emotie-televisie is er groot mee geworden.

Een geloof aan wonderen

De snelle opkomst van de New Age beweging laat zien dat de behoefte aan spiritualiteit in onze samenleving enorm is toegenomen, na een periode die achteraf omschreven kan worden als er één van kille rationaliteit. Deze behoefte aan spiritualiteit is echter wel diffuser en minder aan een specifiek kerkgenootschap gebonden dan vroeger het geval was. Ook het katholicisme wordt tegenwoordig op een meer vrijblijvende manier beleefd. Daarbij wordt

soms teruggegrepen op oude, bekende symbolen.

De populaire genezeres Jomanda is er een voorbeeld van. In haar blauwe kleding presenteert zij zich als een hedendaagse Maria. Zij helpt waar de reguliere geneezorg tekort schiet. In zekere zin blaast ze het oude geloof aan wonderen nieuw leven in. Wonderen waarin de oude katholieke kerk vroeger altijd zo sterk was, maar die in de moderne kerk wat naar de achtergrond waren gedrukt als kinderlijk bijgeloof. Waar is de tijd dat de pastoor er nog hoogstpersoonlijk op uit trok om bijvoorbeeld duivels uit te drijven of, tot ver in de jaren zestig, nieuwe auto's zegende ter bescherming tegen ongelukken? In diezelfde tijd ontbrak in geen enkele auto van een katholieke automobilist een magneetbeeld van de Heilige Christoffel, de populaire beschermheilige van de reizigers.

De huilende Madonna

De oude rol van de pastoor, als begeleider van rituelen is tegenwoordig overgenomen door anderen. Soms lijkt het alsof de kerk niet altijd blij is met nieuwe wonderen, zoals bijvoorbeeld Maria-verschijningen. Er moet altijd een uitgebreide kerkelijke commissie aan te pas komen, voordat een dergelijke gebeurtenis tegenwoordig nog als wonder erkend wordt door de katholieke kerk. En dat op een moment dat de Moeder Gods sinds tijden aan ons mensen weer iets gelegen laat liggen.

De oude Maria verschijningen hebben een nieuwe vorm gekregen in de zogenaamde huilende madonna's. Dit zijn Mariabeelden die zo nu en dan spontaan beginnen te huilen. De Rooms-katholieke kerk zelf heeft er wat moeite mee, maar veel gelovigen geloven er heilig in. In de regionale media was het een sensationeel bericht in de zomermaanden van 1995: in het Zuid-Limburgse Brunssum stond een Maria-beeldje, dat spontaan was gaan huilen. Het waren rode tranen: de H. Madonna zou bloed hebben gehuild. Het beeldje, dat niet groter was dan 40 centimeter, was in de jaren tachtig in het bekende bedevaartsoord Banneux gekocht. Het stond gewoon in huis bij de familie Coumans, aan de Voorstraat nummer 8 in Brunssum. De Familie Coumans vertelde er de plaatselijke pers in geuren en kleuren over. Het raam van het woonhuis werd ingericht als een etalage, met een prominente plek voor het Mariabeeld. Het trok heel wat bekijks van nieuwsgierigen uit het hele land. Het woonhuis van de familie Coumans functioneerde als een soort kapelletje, net zoals in een echt bedevaartsoord.

Waarom de huilende Madonna in korte tijd zo populair kon worden, is moeilijk te verklaren. Het beeldje voldeed blijkbaar aan een diep gevoelde emotionele behoefte. Een jaar eerder had zich in Italië al een vergelijkbaar geval voorgedaan, in Civitavecchia. Mogelijk vormde dit voorval, waarover in de hele wereldpers bericht werd, de inspiratiebron voor Brunssum. Tegelijk staat het ook model voor een nieuw soort geloofsbeleving, waarin de emotie voorop staat. Het fenomeen vult een lacune die door de kerk zelf was opengelaten. Mensen zullen altijd het gevoel hebben dat er 'meer is tussen hemel en aarde dan de mens kan doorgronden'. Die verbinding met het hogere, en de behoefte aan een tastbare rituele verbeelding, die een emotionele inleving mogelijk maakt, is een kenmerk van de huidige, postmoderne beleving van het katholicisme.

Lesjje of bosgeest. Hij lokte mensen diep het bos in en joeg ze daar angst aan. Tekening van: T. Potocka

Bijgeloof als steun in een onveilige wereld

J. Katroesjenko en T. Kars-Lachovetzky

Russen zijn altijd een bijgelovig volk geweest. Bijgeloof speelde een belangrijke rol in hun leven. Ze geloofden in bovennatuurlijke krachten als ze gebeurtenissen of natuurverschijnselen niet begrepen. Ook hechtten ze waarde aan de voorspellende kracht van bepaalde voorvallen in het menselijk bestaan.

Bosgeesten, huisspoken en watergruwels

Tot de tiende eeuw was Rusland een heidens land. Veel van wat er in de natuur en in het dagelijks leven gebeurde, was voor de mensen raadselachtig en onverklaarbaar. Zij trachtten daarom die verschijnselen te zien als het gevolg van de handelingen van goden en andere mythische wezens. Goden waren er vele: de god van de zon, de god van de winden, de god van de aarde. En aan al deze goden werden onder het uitvoeren van verschillende rituele handelingen offers gebracht. Ze werden geloofd en geprezen om hen gunstig tegenover de mensen te stemmen.

Geloof en bijgeloof

Met de komst van het Christendom in de tiende eeuw verdwenen de heidense gewoonten en tradities niet direct en volledig uit het leven van de mensen. Alleen was er nu één God. Maar toch bleven veel verschijnselen waar de mensen mee te maken kregen, onbegrijpelijk. Terwijl goede dingen, zoals bijvoor-

beeld een goede oogst, werden gezien als een weldaad van God, het gevolg van zijn barmhartigheid, weet men tegenslag en ongelukken aan de handelingen van kwade geesten, overblijfselen uit de heidense periode. Het geloof aan deze krachten heette nu echter 'bijgeloof'.

Voor al op het platteland waar de mensen vaak minder ontwikkeling hadden en dichter bij de natuur stonden, was bijgelovigheid wijd verbreid. Van geslacht op geslacht werden bepaalde voorstellingen en verklaringen van geheimzinnige, onbegrepen gebeurtenissen doorgegeven. En het kwam bij de mensen niet op om te twifelen aan datgene wat ouders en grootouders hun hadden verteld, laat staan om het te controleren. Van jongs af aan werden ongehoorzame kinderen bang gemaakt met de duivel, de huisgeest en andere wezens, die in verhalen en afbeeldingen angstaanjagende vormen aannamen. En in de verbeelding van de mensen

zaten zij overal: in de huizen, in het bos, in het moeras, in het water. In hun totaliteit werden de duivels, geesten, demonen en andere kwade krachten 'de Boze' genoemd, in tegenstelling tot 'de goede kracht' die van God uitging.

De mythe van het ontstaan van het kwaad

In Rusland bestaat een mythe over de oorsprong van die kwade krachten die vreemd genoeg verband houdt met het Bijbelse verhaal over de Babylonische spraakverwarring: God strafte de mensen voor hun hoogmoed niet alleen door ze te dwingen in verschillende talen te spreken, maar ook zou hij de grootste zondaars hun mensengestalte afgenomen hebben om ze voor eeuwig het water, het bos, de bergen etcetera te laten bewaken.

Aan al deze kwaadaardige, mythische wezens schreven de mensen een bepaald uiterlijk toe, dat wel verwant-

Links: Vodjanój of watergeest, was een kwaadaardig wezen met een afschrikwekkend uiterlijk, dat zich bij voorkeur ophield in de nabijheid van watermolens. Getekend door: I. Bilibin (1876-1928)

Midden: De Domovój of huisgeest was geen kwaai baas, maar je moest hem te vriend houden. Getekend door: I. Bilibin (1876-1928)

Rechts: Roesalka's of waternimfen lokken een jongeman het water in. Getekend door: T. Potocka

schap vertoonde met dat van de mens, maar dat meestal afstotend en angst-aanjagend was. Het geloof in een aantal van deze wezens leefde tot in de twintigste eeuw voort.

De lesjie of bosgeest

De bosgeest, de lesjie (van het Russische woord 'les' dat bos betekent) was een miezerig mannetje, bedekt met haren en een enorme, warrige baard. Hij had blauw bloed en wierp geen schaduw. Volgens sommige overleveringen was zijn lengte niet stabiel. Midden in het bos reikte hij tot aan de boomtoppen, maar aan de bosrand werd hij een kleine dwerg die zich onder een blad kon verschuilen. Gewoonlijk lokte hij de mensen diep het bos in, liet hen daar verdwalen en joeg hun dan angst aan.

Het is in Rusland een oude traditie om aan het eind van de zomer in het bos paddestoelen en bessen te gaan zoeken om ze voor de winter te conserveren. In Rusland zijn de bossen groot en dicht en je verdwaalt er gemakkelijk. Daarom gingen vrouwen en meisjes er altijd in groepen heen. Tijdens het zoeken, hielden ze al roepend contact met elkaar, maar toch kwam het voor dat iemand verdwaalde. In zo'n geval werd verklaard dat de bosgeest diegene had weggelokt om haar met zijn uiterlijk de stuipen op het lijf te jagen en daarna in zijn handen te klappen en het uit te schateren.

Je kunt de Russische bosgeest vergelijken met een faun of satyr. Kon men in een dorp 's nachts de geluiden van de oehoe horen, dan werd dit beschouwd als het roepen van de bosgeest.

Vodjanój of watergeest

Bosmeren en andere waterreservoirs, bijvoorbeeld bij een molen vormden het rijk van de watergeest (de vodjanój, van het Russische woord 'vodá', wat water betekent). Dit was misschien van al die wezens wel degene met het meest afstotende uiterlijk. Zijn hoofd leek op dat van een reusachtige pad. Tussen zijn vingers groeiden vliezen en hij was van top tot teen bedekt met moerasplanten en slijk. In tegenstelling tot de bosgeest, die zijn streken ook overdag uithaalde, was de watergeest alleen 's nachts actief. Hij had een hekel aan mensen en loerde op ze om ze het water in te trekken. Zijn dodelijke slachtoffers werden zijn slaven. Hij hield erom het werk van de molen te verstoren of alle vis in de vijver te verjagen. De mensen hielden hem dus graag te vriend.

Roesalka's

De mensen geloofden dat als een jong meisje verdronk, ze een Roesalka werd, een waternimf. En ook werd aangenomen dat kleine meisjes die niet gedoopt waren bij hun dood, de gedaante van Roesalka's aannamen.

Roesalka's woonden in of bij het water en daar kon de mens met hen in aanraking komen. Het beeld dat van hen bestond verschilde per streek. In het zuiden van het land waren het liefvallige wezens, met haren tot op de grond en soms een staart in plaats van benen en voeten. Met hun schoonheid en de fraaie liederen die ze zongen, betooverden ze onschuldige voorbijgangers. Ze woonden meestal in diepe bosmeren waar ze 's nachts stoeiden bij maanlicht. En als een gezonde jongeman 's nachts tijdens het vissen of zwemmen

verdronk, kregen de waternimfen de schuld: 'Ze lokten hem het water in, speelden met hem en kietelden hem dood', zei het volk.

In het noorden van het land werden Roesalka's gezien als boosaardige wezens met een weerzinwekkend, maar niettemin vrouwelijk uiterlijk, hun ogen straalden een onheilspellend groen licht uit. Zij grepen onschuldige voorbijgangers en lieten hen na veel kwellingen de verdrinkingsdood sterven.

De domovój of huisgeest

In ieder huis, zo dacht men vroeger, woont een huisgeest of domovój, (van het woord 'dom' voor huis). De mensen stelden zich hem voor als een grijsaard met een lange baard en lange haren. Hij deed meestal niemand kwaad, maar haalde graag grapjes uit. Hij sloeg bijvoorbeeld met de deuren, gooide een krukje om en liet deksels op potten dansen. Hij was te vergelijken met een poltergeist. De domovój woonde in huis achter de kachel, op zolder of in de paardenstal.

Als hij op goede voet stond met de bewoners, waarschuwde hij hen door middel van een teken voor naderend onheil, hij bewaakte het huis en de binnenplaats, huilde als een van de bewoners ziek was of overleed. Als hij zich boos maakte, kon hij het vaatwerk breken, schreeuwen, met zijn voeten stampen en 's nachts de mensen zo knijpen, dat ze wakker werden met blauwe plekken op hun lichaam.

De mensen gedroegen zich respectvol tegenover hun huisgeest. Om hem niet

boos te maken, spraken zij over hem als over 'grootvader', 'de baas' of 'hem'. Bij een verhuizing naar een ander huis was het beslist noodzakelijk om met brood en zout – het Russische symbool van gastvrijheid – de domovój te verzoeken om mee te verhuizen naar het nieuwe huis. Hij werd beschouwd als de beschermgeest van huis en huishouding.

Kikímora

Verwant met de huisgeest was Kikímora. In sommige streken werd ze beschouwd als de vrouw van de domovój. Alhoewel er talrijke mythen en verhalen over Kikímora zijn ontstaan, blijft het beeld dat van haar bestaat toch onduidelijk. In het algemeen werd ze gezien als een geest die een helpende hand bood in het huishouden, maar dan alleen als de huisvrouw zelf ijverig was. Zo niet, dan kon Kikímora knap lastig worden en bijvoorbeeld de kinderen 's nachts uit hun slaap houden door ze te kietelen.

Demonen

In de verbeelding van de mensen bestonden er ook minder belangrijke krachten, bijvoorbeeld demonen, een soort duiveltjes. Die hadden, evenals de grote duivels, hoortjes en geitenhoeven en haalden allerlei gemene streken uit: als tijdens een sneeuwstorm een koetsier verdwaalde dan was dat het werk van demonen. De beroemde Russische dichter Alexander Poesjkin schreef een gedicht met de titel 'Demonen', waarin een koetsier van een slee die de weg kwijt is, spreekt tot zijn heer.

'We zijn verdwaald, wat nu te doen? Zie, een duivel lokt ons naar het veld

Wil ons in verwarring brengen. Kijk, daar, daar, speelt hij zijn spel, Blaast en spuugt naar mij, Daar nu duwt hij het schichtig paard In de afgrond. Als een reusachtige werstpaal Rees hij voor mij op, Daar flikkerde hij, een kleine vonk En verdween in dichte duisternis.'

Kruis slaan

Bij een ontmoeting met een kwade kracht moest iemand, om aan de kwalijke invloed te ontkomen, direct een kruis slaan of een gebed zeggen en het kwaad verdween op slag. Bovendien verlore de geesten meestal hun kracht bij het aanbreken van de dag, daarom werd altijd uitgezien naar het hanengekraai dat het begin van de dag aankondigde. Als laatste redmiddel riepen de mensen lang geleden de hulp in van tovenaars of tovenaressen. Dit waren algemeen geachte mensen, die echter ook angst aanjoegen, omdat ze niet alleen het vermogen hadden de inwerking van de kwade krachten te beperken, maar ook in staat waren die krachten op te roepen. Tovenaars gebruikten geheime bezweringsformules en aftreksels van kruiden en wortels waarmee ze huis, schuur en stal besprenkelden. Ook werden wel bosjes gedroogde kruiden her en der opgehangen. De mensen geloofden dat door deze handelingen de kwade krachten verdreven werden of dat hun schadelijke invloed werd beperkt.

Voortekenen

De Russen hechtten als bijgelovig volk veel waarde aan het voorspellend vermogen van bepaalde voorvallen. De oorsprong van die voortekenen is lang niet

altijd te achterhalen, maar misschien ging het simpelweg zo dat, als een of ander voorval regelmatig werd gevolgd door een bepaalde gebeurtenis, het volk dan op de duur dat voorval als een voorteken van die gebeurtenis begon te zien.

Vroeger hing het leven van de mensen, met name van die op het platteland, sterk af van het weer. Dat immers was medebepalend voor de grootte en kwaliteit van de oogsten. Meteorologische stations waren er toen nog niet. De mensen waren afhankelijk van hun eigen waarnemingen van de natuurverschijnselen die tot op zekere hoogte een aanduiding vormden voor het weer wat ze konden verwachten.

In de negentiende eeuw verschenen er in Rusland boeken waarin per maand en per dag de meest gebruikte voortekenen vermeld stonden met betrekking tot het te verwachte weer in Midden-Rusland. Er waren in deze boeken ook adviezen te vinden over het tijdstip waarop men bijvoorbeeld het beste bonen kon zaaien.

't Kan vriezen of dooien

Een van de belangrijkste kerkelijke feestdagen in januari is de dag van de waterwijding op 19 januari. Volgens een oude gewoonte die zeker tot aan de Revolutie gehandhaafd werd, verzamelden de mensen zich op die dag op het ijs van een rivier of meer. In het ijs werd een wak gemaakt. Nadat er een dienst was gehouden, zegende de priester het water en besprenkelde de aanwezigen daar mee. Een deel van de aanwezigen ging daarna in het wak baden. Een bekend voorteken luidde nu, dat als het op deze dag mistte, er een goede

graanoogst te verwachten was en als er een sterrennacht was, zouden er het komende seizoen veel erwten en bessen zijn.

Als het op 23 april, de dag van de heilige Gregorius, regende, dan zou er de hele zomer veel gras voor het vee zijn. Vandaar dan ook het spreekwoord: 'water in april, geeft gras in mei'. Maar sneeuw op 23 april betekende een goede boekweitogst.

Als het in de pinksterweek regende, verwachtten de mensen een grote paddestoelenogst. Ook aan de hoorns van de maan meende men het weer te kunnen voorspellen. Waren die scherp en helder, dan zou het droog weer worden. Ook aan dieren kon je zien wat voor weer het werd. Een kat die zich zorgvuldig likt en wast, kondigt daarmee mooi weer aan. Slaapt hij met zijn buik omhoog dan wordt het warm, als hij ligt te slapen en met zijn poot zijn neus bedekt, betekent dat afkoeling.

Hoe de mensen uit hun gevoel van lichamelijk welzijn voorspellingen over het weer afleidden, wordt duidelijk aan de volgende anekdote. Ergens in Rusland was een klein meteorologisch station dat doorgaans goede prognoses over het weer gaf. Op een dag kwam een boer vragen naar de weersvoorspelling in verband met het al of niet binnenhalen van de oogst. De baas van het station riep zijn oude medewerkers bij elkaar en stelde hun vragen: 'Masja, heb je last van je rug? Grisja, doet je knie pijn?' Bij ieder antwoord maakte hij een aantekening in een tabel en zei vervolgens: 'De twee komende dagen gaat het regenen met veel wind en aangezien ik een opkomende hoofdpijn heb, kan het zijn dat het over een paar dagen gaat onweren'.

Een haas op je pad brengt ongeluk

Het aantal voortekenen dat betrekking had op het dagelijks leven was eindeloos. Uit de meest onbetekenende gebeurtenissen werden verwachtingen over toekomstig succes of mislukking afgeleid. Krabbe de de palm van je rech-

terhand dan betekende dat dat je geld zou ontvangen, was het je linkerhand dan moest je geld afstaan. Bij het zien van de nieuwe maan moest je gelijk je hand in je zak steken. Je bofte als je daar één of meer geldmuntjes aantroef. Ze zouden in aantal groeien, zoals de maan in omvang. Een vogel die een kamer invloog of tegen een ruit tikte of botste, voorspelde de dood van een geliefd of nabij persoon.

Er heerste altijd angst voor 'het boze oog'. Ziekte van mensen of vee of andere tegenslag werd vaak in verband hiermee gebracht. Daarom werden in dorpen waar veel pelgrims, zwervers, zigeuners en dergelijke doorheen trokken, voor de huizen vaak lijsterbesbomen geplant. Verondersteld werd dat de rode bessen van deze boom een tegengif vormden tegen de kracht van mensen met het boze oog.

Er bestaat een bekend verhaal over Alexander Poesjkin. Op een dag, begin december 1825, vertrok hij per slede van zijn landgoed naar St. Petersburg. Al spoedig kwam hij een priester tegen, maar dat was voor hem geen reden om terug te keren. Toen hij echter even later een haas over de weg zag lopen, besloot hij toch rechtsomkeert te maken. Was hij doorgereden dan zou hij zich in St. Petersburg ongetwijfeld hebben aangesloten bij de organisatoren van de opstand die op 14 december tegen de tsaar was beraamd. En aangezien vrijwel alle opstandelingen gevangen gezet of verbannen werden (vier werden er terechtgesteld) zou Poesjkin daar zeker ook bij geweest zijn.

Hoeden voor kwaad en ongeluk

Zo kunnen we concluderen dat het geloof aan voortekenen verschillende functies had: weten wat de toekomst brengt en je hoeden voor kwaad en ongeluk. Was dat niet mogelijk, dan leek het nog altijd beter om op het ongeluk voorbereid te zijn dan dat het je onverwacht overviel.

Koken met traditie

Tijdens de bezoeken die kroonprins Willem-Alexander samen met Máxima Zorreguieta aan onze twaalf provincies heeft gebracht maakten zij kennis met vele Nederlandse tradities. Folkloristische dansgroepen traden met veel enthousiasme voor hen op, diverse streekproducten werden gepresenteerd en daar mocht natuurlijk van geproefd worden.

Voor u het recept van Arrolado de Matambre, een streekgerecht uit de omgeving van Pergamino, een provinciestadje temidden van de Argentijnse pampa's waar de familie Zorreguieta vele weekends doorbracht op het landgoed 'Las Escobas'. Matambre is een heerlijke rundvleesrollade bestaande uit het vlees van een novilla, een twee- of driejarig rund.

Arrolade de Matambre

Benodigheden:

- 1000 gram runderrolladevlees
- 250 ml droge rode wijn
- 1 uitje
- 1 teen knoflook
- 1 theelepel gedroogde tijm
- 2 winterwortelen
- 1 grote ui
- 3 eieren gewichtsklasse M
- 300 gram bladspinazie
- 1 bosje peterselie
- 1 theelepel zout
- 1/2 theelepel cayennepeper
- bindgaren
- 4 eetlepels boter
- 1/2 liter bouillon
- 1 eetlepel maïzena

Argentijns genieten

Bestel bij uw slager een mooi stuk rolladevlees, bijvoorbeeld het deksel van de platte bil. Vraag hem het vlees zo door te snijden dat er opengeklapt een mooi plat stuk van 20 x 40 cm. ontstaat. Vermeng de rode wijn met een fijngesnippert uitje, een uitgeknepen teen knoflook en de gedroogde tijm. Leg het vlees plat neer en smeer het in met deze marinade. Rol het vlees op, doe het in een grote schotel en schenk er de rest van de marinade omheen. Laat het vlees afgedekt zes uur op een koele plaats marineren. Schenk af en toe nog een scheutje marinade over het vlees.

Ondertussen kunt u de vulling voor de rollade voorbereiden. Maak de winterwortelen schoon en snijd ze in de lengte in vieren. Kook de wortelen 10 minuten in water met wat zout. Snijd de ui in plakken. Kook de eieren tot ze hard zijn, pel ze en snijd ook die in de lengte in vieren. Was de spinazie en blancheer ze met het aanhangende water tot ze geslonken is. Hak de peterselieblaadjes fijn.

Neem het vlees uit de marinade, dep het droog en gooi de marinade weg. Leg het stuk vlees plat op tafel. Verdeel de spinazie over het vlees, maar laat aan het einde een rand van 10 cm. vrij. Leg de wortelstukken erop, daarover de uiringen en de eipartjes. Strooi er tenslotte de peterselie, het zout en de cay-

ennepeper over. Rol het vlees op tot een dikke rollade en bind deze vast met het bindgaren. Doe dit niet alleen rond de rollade, maar bind hem ook nog eens over de volle lengte vast. Hiermee sluit u ook de uiteinden van de rollade.

Verwarm de oven voor op 220 °C. Doe de boter in een grote braadpan en braad het vlees rondom in tien minuten bruin. Breng de bouillon aan de kook en giet die rond het vlees. Plaats dan als het mogelijk is de braadpan afgesloten in de oven of doe het vlees met de bouillon over in een ovenschotel die u met aluminiumfolie afsluit en zet die in de oven. Braad het vlees 60 minuten en controleer zo nu en dan de hoeveelheid bouillon.

Haal het vlees na dat uur uit de oven, rol hem in aluminiumfolie en leg hem terug de uitgeschakelde oven en zet de ovendeur op een kier. De vleessappen komen zo tot rust. Doe de bouillon in een steelpannetje. Vermeng de maïzena met een scheutje bouillon. Breng de bouillon aan de kook en voeg al roerend met een garde de aangelengde maïzena toe.

Snijd de rollade in dikke plakken en schenk er wat saus omheen. Wij serveerden de Matambre met gebakken aardappelpartjes en een frisse salade.

Dulche de leche

Tenslotte het recept van Dulche de leche, een zeer traditioneel Argentijns dessert.

Benodigheden:

- 1 liter volle melk
- 1 citroen
- 1 eidooier
- 1 eetlepel melk
- 1 zakje vanillesuiker
- 100 gram kristalsuiker
- 1 eetlepel maïzena
- kaneel

Breng de melk al roerend met een garde aan de kook samen met geraspte citroenschil. Klop de eidooier los met een eetlepel melk en voeg dit samen met de vanillesuiker, de kristalsuiker en de met wat water aangemaakte maïzena aan de melk toe. Blijf roeren tot de melk weer kookt. Draai het vuur lager en laat het geheel inkoken tot een lekkere vla. Strooi er voor het serveren wat kaneel over.

Wat kunnen we erbij drinken?

Argentinië kent een groot assortiment volle rode wijnen. Wij kozen een Malbec uit het gebied Luján de Cuyo in de provincie Mendoza.

Eet smakelijk!

Cees Tempel

KUNST EN kermis

Piet de Boer

Wie over de kermis loopt, wordt overspoeld door een bonte massa kleuren, beelden en symbolen. Een roze suikerspinkraam, een cowboy op de schiettent, popsterren als achtergrond van de botsautootjes en een spookhuis met geraamten en monsters op het front. De kermisdecoraties lijken lukraak en bijzaak, maar zijn een doelgericht onderdeel van het kermisvermaak. Bovenal zijn de beschilderde draaimolen en schietsalon voorbeelden van kunst voor de gewone man.

Oorspronkelijk werden de barakken ter plekke beschilderd zoals dit front van een 'paardenspel onder Directie van Blanus'.

Kermis is in de eerste plaats een markt waar goederen en diensten worden verkocht. Tot ver in de negentiende eeuw besloeg de warenmarkt het grootste deel van het kermisterrein. Potten, pannen en stoffen, maar ook porselein en kostbaar zilverwerk waren op de kermismarkt te koop. Luxe producten naast dagelijkse gebruiksvoorwerpen. Zelfs schilderijen werden op de kermis aan de man gebracht.

De kermis als kunstmarkt

Toch was de kermis niet een markt die zich alleen richtte op het gemiddelde en niet echt bemiddelde publiek. Kermis bracht ook elitevermaak en exclusiviteit. Serieuze toneelgezelschappen maakten tournees langs de kermissen en jaarmarkten met beroemde stukken.

Kermis was de enige mogelijkheid om internationaal repertoire voor een groot publiek te kunnen spelen. Zo bezocht de 'Berugte ploeg Franse, Nederduitse, Persiaanse en Deense toneelspeelders' in de achttiende eeuw de Amsterdamse kermis. Zij speelden volgens het programma niet alleen kluchten, maar ook een treurspel. Een internationaal gezelschap dat zich vooral op een elitepubliek richtte, te oordelen naar de forse toegangsprijzen.

Kermis was ook de enige mogelijkheid om een topstuk in je eigen stad te zien.

Op de kermis vond je kunst met de grote K. Later zouden vaste schouwburgen en theatertjes de plaats van de houten kermisbarakken innemen. Maar tot in de twintigste eeuw zou goed toneel kermisvermaak blijven.

Kunst als reclame

Niet alleen de theaterstukken op de kermis waren kunstzinnig, ook de voorkant van de kramen en barakken waren het decor van volkskunst. De buitenkant moest de omstanders nieuwsgierig maken. In het verleden gebeurde dat voornamelijk verbaal. Er stond een paljas of hansworst op het balkon van de barak van de koorddanser of goochelaar. Hij lokte met grollen en grappen als een soort stand-up comedian de voorbij schuifelende mensen naar binnen. Tot in de twintigste eeuw waren deze cabaretseke boniseurs prominent aanwezig bij het zogenaamde 'Kijkwerk'.

Tegenwoordig is het verbale element minder belangrijk, omdat de attractie niet meer verborgen in een tent of barak staat. De exploitant van het grootvermaak gebruikt zijn geluidsinstallatie voor opzweepende kreten tijdens de rit om een ritje in zijn attractie nog sensationeler te maken. De eigenaar van een behendigheidsspel laat iedereen met een sirene weten, wanneer er weer een grote prijs gevallen is.

Linksboven: De stoomcarrouzels in de negentiende eeuw waren de eerste attracties die overvloedig gedecoreerd werden. Het barokke houtsnijwerk en de zoete kleuren moesten vooral een romantische sfeer scheppen voor de verliefde dames en heren.

Rechtsboven: In de jaren vijftig was de trend zakelijk. De 'autoscooter' rechtsboven heeft een koele vormgeving door de overvloedige verlichting met heldere tl-buizen.

Schilderijen als beeldmerk

Aan het uiterlijk van de 'zaak' wordt door exploitanten veel aandacht besteed. De zaak moet herkenbaar zijn en er sfeervol uitzien. In de zeventiende eeuw hing men een schilderij op aan de voorkant van de barak. Dit maakte de attractie herkenbaar. In de 'kermiswandelaars', een soort kermisrecensie boekjes, werd het vermaak niet alleen beoordeeld, maar er werd ook aangegeven waar de tent zich bevond en hoe de tent er uit zag.

Niet alleen het aangeven van de plaats van de attractie is de functie van een kunstig versierde kermiskraam. De schilderijen en tierelantijnen geven ook aan wat voor kraam het is. Een suikerspintje is roze en heeft het snoepgoed op zijn wanden. Een kraam met gokkasten heeft meloenen en kersen op de gevel. Vaak worden ook de te winnen prijzen afgebeeld, zoals foto's en rozen

Op de cake-walk schilderen de kermisdecorateurs vooral filmhelden zoals Marilyn Monroe en Leonardo DiCaprio.

Het spookhuis staat vol met striphelden als Batman en Robin en scènes uit horrorverhalen. Maar ook klassiekers uit de schilderkunst zijn inspiratiebronnen, zoals deze schommelende dame naar een werk van rococoschilder Fragonard.

op schietsalons. Daarnaast wordt de decoratie gebruikt om een overdreven voorstelling van de sensatie in de attractie te geven. Raceauto's op de autoscooter en jachtaferelen met leeuwen en olifanten op een schietkraam. Belangrijkste is echter dat de kunst op het front een aangename en passende kermisfeer geeft. Een sfeer die uitbundig, kleurrijk, romantisch en humoristisch kan zijn.

Kermisbarok en andere kunststijlen

De bekende 'krulbarok' van de uitbundig versierde stoomcarrouzels en andere attracties ontstaat pas aan het einde van de negentiende eeuw. Vooral op de stedelijke kermissen waren deze volkspaleisjes van glitter en klatergoud de grote publiekstrekkers. De toenemende vraag naar amusement en de verbeterde vervoersmogelijkheden maakten grotere en rijker gedecoreerde attracties mogelijk. De toepassing van stoomkracht was de basis voor deze veranderingen. Over de weg of met de trein reed men het kermisamusement van stad naar stad. Men hoefde daardoor ook niet meer telkens opnieuw de

decoratie te schilderen. Exploitanten gingen speciale kunstenaars en gespecialiseerde ambachtslieden inschakelen om hun attracties te versieren.

De stijl van versieren sloot aan bij de toen heersende trend om oude kunststijlen te imiteren en te combineren. De populaire neostijlen vonden ook hun plek op de kermis. Deze burgerlijke stijlen, zoals neorenaissance, barok en rococo hechtten zich aan de draaimolens en poffertjeskramen. De stijl met krullen, mollige puttotjes en bloemetjesmotieven is nog steeds populair voor deze attracties. Er is zelfs een hernieuwde belangstelling bij exploitanten om hun attractie in deze 'historische', nostalgische stijl te decoreren.

Later werden ook andere kunststijlen toegepast op de draaimolens. Jugendstil en popart, maar ook wel aan bauhaus en nieuwe zakelijkheid refererende stijlen vind je terug op de kermis. De attracties uit de jaren vijftig bijvoorbeeld zijn opvallend sober. De decoratie is abstracter: driehoeken, cirkels en geabstraheerde bloemmotieven. Ook de verlichting is minder kleurrijk.

Daarnaast ontwikkelde zich ook een manier van versieren die gebruik maakte van iconen uit de massacultuur zoals film, popmuziek en strips. De stijlperiodes wisselden elkaar af net als in de kunst. Sommige decoratiestijlen bleven zich op de kermis ontwikkelen en werden de huisstijl van bepaalde attracties. Voorbeelden daarvan zijn het spookhuis en lunapark of cake-walk en de carrousel.

De carrousel als kunst

De draaimolen in Europa is ontstaan uit een spel voor edellieden om het ringsteken te oefenen én een oosters vermaaktoestel. De vroegste sporen van draaimolens dateren uit het Ottomaanse rijk, de vijfde eeuw na Christus. Een van de eerste beschrijvingen van een soort kermis met draaimolen, een Turkse schop en schommels, dateert uit het begin de zeventiende eeuw. De Engelsman Peter Mundy beschrijft in 1620 een draaimolen in Philippopolis, gelegen in het tegenwoordige Bulgarije, als een groot karrenwiel dat rond gedraaid wordt terwijl op de stoeltjes kinderen zitten.

De molens zijn niet gedecoreerd. Dat zou pas aan het eind van de negentiende eeuw beginnen. Pas met de introductie van stoomkracht werd decoratie haalbaar. Op de draaimolens konden meer mensen en het geheel was makkelijker te vervoeren. De enorme 'fronten' van stoomcarrouzels en de luxueuze interieurs kwamen op het kermisterrein aan het eind van de negentiende eeuw. Spiegels en glimmend, geel koper, kleurige fronten met schilderijen van paarden en ruiters, maar ook romantische landschappen en beeldschone vrouwen waren in. Er werd teruggegrepen op bekende schilderijen van beroemde meesters die als gravures in populaire boeken waren afgebeeld. De beelden werden gekopieerd of samengevoegd zodat een nieuw schilderij ontstond.

Al het kunstschilderwerk riep een romantische sfeer op. De carrousel was de plek waar jonge heren en dames elkaar ongedwongen het hof konden maken. Tijdens de ritten in de molen gooiden ze met confetti en serpentines naar elkaar. Aan het buffet in de carrousel was het ook mogelijk je kermis-

meisje een drankje aan te bieden en op speciale eliteavonden schonk men zelfs champagne.

Kermis als plek waar je kunt leren fietsen

De kermis is de plek waar draaien, bewegen, vliegen en rijden belangrijke activiteiten zijn. De kermis heeft altijd snel nieuwe vervoermiddelen geadopteerd op de draaimolens. De eerste fietsen waren in de tweede helft van de negentiende eeuw al uit te proberen. Maar ook met personenauto's en vliegtuigen werd door veel mensen voor het eerst gereden en gevlogen op de kermis. Het bekendste kermisvervoermiddel is natuurlijk het kermispaard dat tot op heden in de kinderzaken te vinden zijn.

De decoraties van de attracties getuigen van de binding tussen kermisvermaak en vervoer. Vervoermiddelen van paarden tot en met raketten zijn niet alleen gebruikt als onderdelen van een draaimolen om op te zitten, maar ook als decoratie van de attractie zelf. Schilderijen van raceauto's riepen het beeld op van grote snelheden bij de skelterbaan of botsautootjes. Vliegtuigen en raket-

ten vergrootten het sensatiegevoel bij snelheidsmolens als de Enterprise of Rotor. Motoren sieren stevast de façades van de Steil Wand.

De Amerikaanse cultuur op de kermis

Na de Tweede Wereldoorlog werd voor jongeren de Amerikaanse massacultuur belangrijk. De kermis, een uitgelezen ontmoetingsplaats voor tieners en twens, weerspiegelde deze nieuwe rage. De opkomst van de Amerikaanse films en het daarmee gepaard gaande sterrendom kwam ook terug op de kermisfronten. Het duidelijkst is dat te zien bij de cake-walk, ook wel lunapark genoemd. Oorspronkelijk waren vooral dansende mannen en vrouwen op deze cake-walks te zien. De naam van deze attracties was afgeleid van de Amerikaanse marathon danswedstrijden met als hoofdprijs een 'cake'.

Vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw prijken vooral Amerikaanse filmhelden en -heldinnen op deze attractie. Vele malen is bijvoorbeeld de scène van Marilyn Monroe met opwaaiende jurk op het rooster van de metro gebruikt.

Niet alleen omdat Marilyn een seksbom en filmster was, maar ook omdat het beeld goed aansloot bij de vreemde capriolen die de bezoekers van de cake-walk moesten uithalen. Vaak eindigde de cake-walk dan ook met een glijbaan of een luchtrooster.

De afbeeldingen van filmsterren waren vaak vergrotingen van sigarettenplaatjes of filmposters, waar in harde en suikerzoete tinten de hoofden van bijvoorbeeld Greta Garbo of Gary Cooper waren afgebeeld. Lunaparken zijn nog steeds populair en maken nog steeds gebruik van filmsterren om het publiek te trekken. Naast James Dean en Marilyn Monroe staat nu Leonardo DiCaprio van de populaire film Titanic op de kermis afgebeeld.

Comics en sprookjes

Voor de kinderkamers waren sprookjes een belangrijk en voor de hand liggend thema. De dwergen uit het sprookje Sneeuwvitje, elfjes, prinses op het witte paard en de gelaarsde kat uit de verhalen van de gebroeders Grimm en Charles Perrault verschenen op de fronten en als draaimolenfiguren. Belangrijke nieuwe invloeden waren na de Tweede Wereldoorlog de tekenfilm en het stripboek. In 1952 werd de eerste Donald Duck in Nederland uitgebracht. In de romantische negentiende-eeuwse landschapjes van de draaimolen verschenen plotseling Mickey Mouse en Donald Duck. Maar ook andere attracties adopteerden stripfiguren. Op de schiettent kwam Lucky Luke.

Een sprekend voorbeeld van een attractie, die zowel van comics als sprookjes gebruik maakte, is het spookhuis. Het spookhuis moet zijn publiek voor bijna honderd procent trekken door het front. Wat er binnen te zien is, blijft in het duister gehuld.

De eerste reizende spookhuizen uit het tweede decennium van de vorige eeuw toonden al meteen draken, spoken en geraamten. Later schilderden de decorateurs ook Batman of Superman. Tenslotte verschenen er ook bewegende

figuren op de voorkant, zoals het monster van Frankenstein en King Kong. Maar ook fantasiedieren en monsters uit sprookjesstripboeken en -films zijn aantrekkelijke onderwerpen voor het spookhuis.

Pophelden als kermisversierders

Een laatste belangrijke invloed komt van de popmuziek. De popsterren zijn al decennia lang op de kermis terug te vinden. Vooral popartiesten die een groot publiek aanspreken, zoals Madonna, Sting en Michael Jackson zijn echte kermisversierders. Vooral vanaf de jaren vijftig komen popartiesten op de kermis. De snel wisselde populariteit zorgt voor een kort kermisbestaan. Elvis Presley, Jimmi Hendriks, Tina Turner en Abba zijn alweer overgeschilderd. De popscene is vooral het populairst bij de autoscooters. Op het monumentale zeildoek dat een zijde van de zaak afsluit, vind je levensgroot de helden van de jeugdcultuur.

Anonieme kunstenaars

Veel van de geverfde decoraties zijn met de hand door de exploitant of door speciale kunstenaars aangebracht. Tot ver in de twintigste eeuw bleven de kunstwerken van deze kermisartiesten anoniem. Er werd weinig gesigneerd op de kermis. Dat komt waarschijnlijk, omdat de kunstenaar in opdracht werkte. De exploitant bepaalde voor een groot deel hoe het front van zijn zaak er uit komt te zien. Bovendien werden de fronten door een aantal kunstenaars gemaakt. Er waren ateliers met aparte ambachtslieden voor landschappen, gezichten, handen en bloemen. Het was ook gebruikelijk dat de exploitant al het gewone schilderwerk deed en de kunstenaars alleen de panelen waarop romantische landschappen, exotische dieren of portretten moesten komen. Tegenwoordig worden schilderijen meer ondertekend en kunnen de schilderijen ook beter gedateerd worden.

Kwast en spuit

De kermisdecorateur gebruikt de traditionele schildertechnieken, maar past

Dames in de draaimolen van Gerrit Sol
Collectie:
Markiezenhof,
Bergen op Zoom

ook moderne vormen van schilderen toe. Aanvankelijk werden de schilderijen gewoon in olieverf gemaakt. De grote doeken van het lunapark en de stoomcarrousel van Janvier zijn op doek geschilderd. De verf werd niet te dik opgebracht, omdat de doeken opgerold in de vrachtwagen of de trein vervoerd moesten worden. Veel schilderwerk werd op losse houten panelen of metaalplaat uitgevoerd. Als de afbeelding niet actueel meer was, kon deze zo naar de kunstschilder om over geveerd te worden.

De stijl van schilderen is vaak realistisch en lijkt op het werk van reclameschilders die ook de filmborden boven de bioscopen beschilderden. Tegenwoordig lijkt op de kermis ook de grafistijl sterk veld te winnen. Met spuitbussen worden de decoraties op de fronten van spookhuizen, maar ook op de suikerspinkramen en draaimolens geschilderd. De spuittechniek wordt vaak uitgevoerd in heldere kleuren en levert vaak spectaculair modern werk op.

Barokke polyester kunst

Ook bij de driedimensionale versiering gaan technische vernieuwingen hand in hand met stijlverandering. De populaire neostijlen van het eind van de negentiende eeuw zijn opnieuw beeldbepalend geworden door de toepassing van polyester. Een product dat vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw op de kermis verscheen. Veel houten reliëfs en beeldhouwwerk werd in deze kunststof gekopieerd. Maar er ontstonden ook nieuwe ontwerpen. Deze zijn vaak veel uitbundiger en barokker dan de houten voorgangers. Suikerwerk- en

oliebollenkramen worden hierdoor 'ouder' en spelen in op de steeds grotere vraag naar nostalgisch kermisvermaak. In Tilburg wordt al jaren een deel van het kermisterrein ingeruimd voor oude kermiszaken.

Door de toepassing van polyester lijkt de stijl van ronde vloeiende vormen opnieuw op te leven en zich te vernieuwen. Door dit materiaal zijn namelijk heel gemakkelijk krullige, ronde ontwerpen te maken. Bovendien is het materiaal veel minder gevoelig voor weersinvloeden en is het veel lichter in gewicht.

Met polyester zijn ook nieuwe vormen van driedimensionaal versieren mogelijk geworden. Een reusachtige bewegende aap, een draak op een spookhuis of een Disney-figuur in de kindermolen zijn tegenwoordig in hout onmogelijk meer uit te voeren. Daarvoor is hout te kostbaar en houtbewerking te arbeidsintensief geworden.

Kunst of kitsch

Als je de ontwikkeling in de kermisdecoratie overziet, valt op dat de vormgeving van de attracties vanaf de negentiende eeuw een prominente rol gaat spelen. De decorateurs en kunstenaars maken gebruik van aantrekkelijke kunststijlen en populaire massacultuur. Die worden ook lustig gecombineerd tot een aantrekkelijk geheel. Film, popmuziek en stripboeken. Alles is bedoeld om een sfeer van uitbundige overvloed, snelheid en sensatie op te roepen. De kermis schilderijen zijn dan ook een goede spiegel van de smaak van de gewone man. Een staalkaart van kleurrijke en feestelijke cultuurhistorie.

Kermisdecoraties zijn een spiegel van de smaak van de gewone man, zowel de romantische cupid als oorlogsheld Winston Churchill en de sterren uit de muziek als Louis Armstrong.

Alledaagse Dingen

Gezinsleven anno 1800

'Wat ben ik gelukkig een echtgenoot te hebben die houdt van huiselijk leven, [...] die zijn vrouw liefheeft en idolaat is van zijn kinderen,' schreef Catharina de Vos aan haar nichtje. Haar echtgenoot, Jacob de Vos Willemsz, vereeuwigde dit huiselijk geluk. Van 1803 tot 1809 tekende hij het opgroeien van hun vier, kort op elkaar geboren, zoontjes met heel veel liefde in zijn dagboek. De dagboekjes met 267 tekeningen zijn nu integraal uitgegeven met een inleiding over de sociale, culturele en politieke achtergronden van het gezin De Vos.

Eveline, Koolhaas-Grosfeld, *Vader & zoons, Jacob de Vos Wzn (1744-1844) en de getekende dagboekjes voor zijn kinderen*, Verloren (Hilversum 2001)

Kroonprinses Victoria in klederdracht

Kroonprinses Victoria van Zweden vierde haar vijfentwintigste verjaardag in traditionele dracht. Ook haar moeder had zich voor die gelegenheid in klederdracht gestoken. In Zweden is het bereiken van de vijfentwintigjarige leeftijd een grote gebeurtenis, die de aanstaande koningin publiek vierde met onder andere Willem-Alexander en Maxima onder de gasten.

Bron: *Royals*, jaargang 3, nummer 9

Hongerdoek

In *Traditie* nummer 1

(2002) stond een artikel over hongerdoeken in Almelo. Ook bij ons in Vlaardingen bij de S.O.W. gemeenten is al minstens tien jaar tijdens de veertigdagtijd de hongerdoek in gebruik. Ieder jaar een andere doek, die dan vóór in de kerk hangt. De doeken zijn meestal van Zuid Amerikaanse of Afrikaanse oorsprong. Het lied 'Zending en Zegen' wordt in zes zondagen gezongen. De eerste zondag het eerste lied, de tweede zondag het tweede en zo verder, tot als laatste de zes verzen met iedere keer het refrein.

Jan Anderson, Kethelweg 50, 3135 GM Vlaardingen

1. Wat doet je nu doen, zie dan, op dit oogen-blik? Kies je voor je ziele voor je engelen? Of kies je voor eens an-der er, kijk je om je heen. Dit o-gen-blik komt nooit meer terug dus kies mo-teen! Met or-zie o-gen-geen een goed te kunnen zien. Zie ik het al, zie jij het al, zien wij het al? Of zie ik het al, zie jij het al, zien wij het al? Met soms een sprankje licht. Maar straks is het pa-ten en kort er hel-der zicht.

2. Wat zie je toch te drummen in je eigen hoek? Naar welke toekomst ben je nu op zoek? Kom bij ons buiten spelen en kijk eens hier en daar. Vertel het aan de anderen, maak dromen waar! Refrein

3. Wat kijk je toch verbaasd, zeg je er soms iets mis? Kun je vertellen wat er met je is? Misschien kan ik je helpen, ik weet een mooi verhaal. Bij Jezus is er altijd plaats voor iemand! Refrein

4. Wat sta je nu te kijken, wat is 't met misschien? Je hebt toch open om te kunnen zien. En kijk ook met je handen, je oren en je hart. Voel wat er om je heen gebeurt, leef niet acuut! Refrein

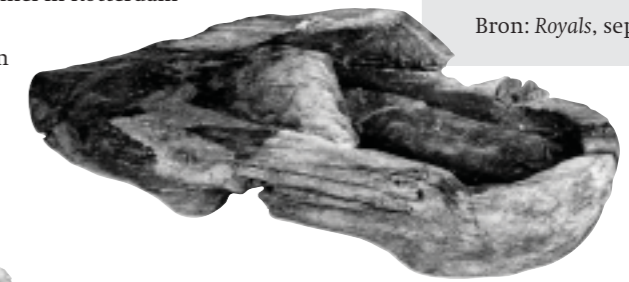
5. Zie jij het met meer zien, donker om je heen? Weer God is nu je, je bent niet alleen. Kom nu maar uit het donker en stap weer in het licht. Je mag nu hopen met een lach op je gezicht. Refrein

6. Wat zie je in de spiegel, wie kijkt jou daar aan? Heb je oog voor and'ron, wat heb je gedaan? Heb jij hen ook geholpen en ben je cool geweest? Maak toch het leven voor elkaar tot een mooi feest! Refrein

De oudste klomp van Nederland

In 1990 is tijdens de werkzaamheden aan de spoortunnel in Rotterdam een klomp gevonden, waarvan de ouderdom geschat wordt op circa 1280. Archeologen vonden de klomp in het dijklichaam van de dam waarmee de Rotte werd afgedamd, samen met de eerste sporen van menselijke bewoning op die dam. Uit de vondstomstandigheden was de leeftijd vrij nauwkeurig af te lezen. De klomp is waarschijnlijk gedragen door iemand die woonde of werkte aan de dam.

De klomp is in het bezit van Het Schielandshuis in Rotterdam en is beschreven in *Boor balans 3, archeologisch onderzoek in het tracé van de Willemsspoortunnel te Rotterdam* (1997).

De oudste tekening in Nederland

In september 1997 werd in St. Odiliënberg in Limburg een steen van 9 bij 5 cm gevonden. Op deze steen is 12.000 jaar geleden een tekening gekrast. De tekening heeft een driehoekige vorm en is ingevuld met dwarslijntjes. De betekenis is tot nog toe onduidelijk. De steen is in het bezit van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden.

De koningin in Straatsburg

Onlangs hield Koningin Beatrix een redevoering tijdens de Parlementaire Assemblée van de Raad van Europa in Straatsburg. De koningin pleitte er voor dat de verschillende landen in Europa hun eigen karakter moeten behouden en dat er door de eenwording van Europa niet een te grote eenvormigheid moet gaan ontstaan.

'Er moet over worden gewaakt, dat de steeds verdergaande integratie een eenheid oplevert die gelijk staat aan eenvormigheid', aldus Koningin Beatrix. 'Daarom is het van belang dat de culturele identiteit en het eigen karakter van de verschillende Europese landen en regio's onderkend en behouden blijven. Wij staan voor de taak om de identiteit van ieder land tot zijn recht te laten komen zonder de gevaren op te roepen van nationalisme en machtspolitiek.'

Bron: *Royals*, september 2002

TRADITIE

TIJDSCHRIFT OVER TRADITIES EN TRENDS

Vier gevarieerde tijdschriften per jaar
over de boeiende achtergronden van
het dagelijks leven.

Dat is voordeliger dan losse nummers
kopen en uw 'Traditie' wordt elk
kwartaal thuisgestuurd.

Mis geen enkel
nummer en geef u
op voor een
abonnement à
€16 per jaar.

Ja ik neem tot wederopzegging een
jaarabonnement op 'Traditie'

Naam: _____

Straat: _____

Postcode: _____

Woonplaats: _____

Telefoon: _____

Datum: _____

Handtekening: _____

Stuur deze bon naar: Nederlands Centrum voor Volkscultuur,
Postbus 13113, 3507 LC Utrecht, tel: 030-276 02 44, fax: 030-273 61 11.

Herinneringen

Dat wij hier met
lichtjes lopen,
is voor ons geen
schande

Als kinderen kregen wij vroeger een
nieuwjaarspop. Dat was een circa 50 cm
grote, van verfijnd witte brooddeeg
gebakken, mannetjes- of vrouwtjes-
figuur. Een extra luxe was het als er ook
rozijnen in waren verwerkt. Voorwaar
een traktatie in de jaren twintig. De
mannetjespoppen hadden ook nog een
stenen pijpje in de mond. Wat het
gebruik betekende, weet ik niet, maar
leuk was het wel.

Dan was er nog het jaarlijkse Sint
Maartensfeest. In die tijd haalden wij
bij een boer een rode biet. Die werd
helemaal uitgehold en er werden ogen,
neus en mond in gesneden. Dan een
klompje kaars er in (brandend natuur-
lijk), een hengsel van ijzerdraad (een
touwte kon gaan branden) er aan en
dan trokken wij door het dorp, zin-
gend:

'Sint Martinus bisschop
Roem van alle landen
Dat wij hier met lichtjes lopen
is voor ons geen schande'

Wat dit liedje betekende, weet ik niet.
Maar het was een leuk feest.

Na de optocht werd dan de Sint
Maartens hoop aangestoken. Een grote
hoop bij elkaar gehaald afvalhout.
Tegenwoordig mag dat alleen nog
onder toezicht van de brandweer. Nu
lopen de kinderen vaak niet meer met
uitgeholde bieten, maar met prachtige
lampionnen aan een lange stok.

Of ze echter meer plezier aan beleven
dan wij vroeger betwijfel ik!

Mevrouw Grisil-Jonk, Stevensweert

Sint Maartens- viering in Hoorn

Voor de oorlog werd Sint Maarten
gevierd na de kermis, die plaatsvond
in de tweede week van augustus. De
kinderen vierden drie dagen Sint
Maarten. Ze noemden deze Sint
Maartensviering ook wel het zomer-
carnaval.

Op maandag werd er een tafeltje
buiten geplaatst, voor de deur van
het huis. Het tafeltje werd bestrooid
met zand en versierd met oranje afri-
kaantjes en kaarsjes. Kinderen gingen
achter die tafeltjes zitten en vroegen
aan de mensen die voorbij kwamen
een cent. Aan het einde van de dag
kochten ze van dat geld fruit. Ook
werd van slingers en bloemen een
erepoort gemaakt tussen het huis en
een lantaarnpaal.

De tweede dag gingen de kinderen
's avonds verkleed in groepjes langs
de deuren en op de derde dag was er
een lampionnoptocht.

Na de oorlog werd het zomer Sint
Maarten geleidelijk steeds meer
georganiseerd. Zo kreeg het kind met
het mooiste versierde tafeltje een prijs.

Mevrouw Kleppe, Hoorn

De viering van Sinter Merte in Beringe

SINTER MERTES VEUGELKE

Sin - ter Mer - tes veu - gel - ke Hèd ein roei - e
keu - gel - ke, Hèd ein blau stert - je: Hoep - sa
Sin - ter Mer - te! Van - daag is Sin - ter Mer - te,
Mor - gen Sin - ter Krök - ke: Kôm - me die gooi - e
her - te: Had - de geër e stöks - ke! Hol - tje
op 't tórf - ke, Sin - ter Mer - tes kórf - ke!
Halt, halt, halt! En 's win - ters is 't kait!

In ons dorp wordt elk jaar de sterfdag van
Sint Maarten gevierd op 11 november. Het
feest is er vooral voor de kinderen die op de
basisschool zitten.

In de laagste klassen van de basisschool
mochten we een lampion maken voor de
optocht tijdens de handenarbeidles. Ook
werd ieder jaar het verhaal van Sint Martinus
verteld. Het doormidden snijden van zijn
mantel om de bedelaar warmte te geven
heeft veel indruk op mij gemaakt, aangezien
ik het me nu, 10 jaar later, nog goed kan her-
inneren. Op de dag van het feest kregen we
op school altijd een oliebol.

In ons dorp zijn meerdere buurtverenigingen
actief. Bij elke buurtvereniging hoort een
aantal straten. Mijn buurt heet De
Schildersbuurt, omdat de meeste straatna-

men naar schilders vernoemd zijn. De
optochten naar het vuur en het vuur zelf wer-
den door iedere buurtvereniging afzonderlijk
georganiseerd. Het standaard vertrekpunt
voor de optocht was altijd 't Veldje, een speel-
veldje in mijn straat. Van daaruit liepen we
in een lampionnoptocht naar het vuur
waarbij altijd het liedje 'Sinter Mertes
Veugelke' gezongen werd. Aangekomen bij
het vuur werd er gespeeld en een oliebol
gegeten. Ook maakten wij, de kinderen,
elkaars gezicht zwart met het roet van de tak-
ken. Iedereen moest eraan geloven of je wilde
of niet. Ik heb dat nooit zo leuk gevonden,
omdat het roet vrij ruw was om aan te bren-
gen.

Na ongeveer een uur ging ik samen met mijn
moeder, broertje, overbuurmeisje en -jongen
naar huis waar wij erwtensoep aten en daar-
na oliebolletjes. Na het eten haalde mijn moe-
der dan het roet van onze gezichten met
boter, elk jaar weer een drama omdat ik niet
van boter houdt. Vanaf groep 5 mocht ik met
vriendinnen langs de deuren gaan om snoep
te vragen. 'Sinter Mertes Veugelke' werd ook
dan gezongen.

Tot en met groep acht heb ik meegedaan met
Sinter Merte. Op de middelbare school werd
geen aandacht besteed aan Sint Maarten
waardoor de meeste jongeren afhaakten.

Sint Maarten wordt nog altijd gevierd in mijn
oude woonplaats. Er zijn wel een paar dingen
veranderd. Zo is de basisschool sinds twee
jaar betrokken bij de organisatie. Samen met
alle buurtverenigingen worden de optocht en
het vuur geregeld. Ook nieuw is dat de fanfa-
re voorop loopt bij de optocht naar het vuur.

Cindy Jansen

De maanden en de dagen van de maand

Onze westers-christelijke kalender verdeelt de jaren in twaalf maanden met een ongelijk aantal dagen. Hoe is deze indeling ontstaan?

Charlotte Broer

Een (astronomische) maand is de periode van ruim 29 en een halve dag (29,5306 dag) die de maan nodig heeft om haar baan rond de aarde af te leggen. In onze aan de Romeinen ontleende kalender, die met zowel de stand van de zon als die van de maan rekening houdt en daarom een lunisolaire kalender wordt genoemd, kennen we binnen het zonnejaar van 365/366 dagen 12 (kalender)maanden van ongelijke lengte, namelijk afwisselend 30 en 31 dagen, met uitzondering van de maand februari die in een normaal jaar 28 en in een schrikkeljaar 29 dagen telt.

De namen van de maanden

Aan de Romeinse kalender zijn ook de namen voor de verschillende maanden ontleend. Als eerste maand van het Romeinse jaar gold oorspronkelijk de maand maart ('martius'), genoemd naar de Romeinse god Mars. De naam van de tweede maand van het jaar, 'aprilis'/april, zou zijn terug te voeren tot het bijvoeglijk naamwoord 'apricus', wat zoiets betekent als 'door de zon beschenen'. De maand mei ('maius') was vernoemd naar de godin Maia, juni ('iunius') naar de godin Juno.

De maanden die daarop volgden hadden namen, die – gerekend vanaf maart als eerste maand van het jaar – de rangorde in het jaar aangaven: de maand juli heette oorspronkelijk 'quintilis', de vijfde maand, en augustus werd 'sextilis', de zesde maand genoemd. Na de

dood van Julius Caesar in 44 voor Chr. werd de naam van zijn geboortemaand 'quintilis' veranderd in juli ('julius'). In 9 na Chr. wenste keizer Augustus eenzelfde eerbetoon en werd de maand 'sextilis' hernoemd tot augustus. Bepaald werd toen ook dat deze maand in plaats van 30 dagen evenals de maand juli 31 dagen zou hebben.

In de benaming september herkennen we het woord 'septem', zeven, in oktober 'octo', acht, in november 'novem', negen, en in december 'decem', tien. De naam januari verwees naar de godheid Janus, de tweekoppige god, die naar het oude en naar het nieuwe jaar keek, terwijl ten slotte februari zijn naam ontleende aan 'febuare', wat reinigen of zuiveren betekent en verwees naar het in deze periode van het jaar door de Romeinen gevierde reinigingsfeest.

Waren januari en februari oorspronkelijk dus de laatste maanden van het jaar, dit veranderde ten tijde van Julius Caesar bij de naar hem genoemde kalenderhervorming, toen januari de eerste maand van het jaar werd. Deze wijziging liet overigens de namen van de maanden met een rangnummer onverlet. September, oorspronkelijk de zevende maand, werd nu gewoon de negende, oktober de tiende, enzovoort. Aan het feit dat maart in beginsel de eerste maand van het jaar was, herinnert ook nog dat februari als oorspronkelijk laatste maand van het jaar een

schrikkeljaar kon hebben, om op die manier de kalender parallel te laten lopen met de stand van de zon.

Inheemse namen

In het Nederlands zijn er naast de Romeinse namen ook andere benamingen voor de maanden. Januari heet ook louwmaand, februari sprokkelmaand, maart lentemaand, april grasmaand, mei bloemaand, juni zomermaand, juli hooimaand, augustus oogstmaand, september herfstmaand, oktober zaai-, haver- of wijnmaand, november slachmaand, en ten slotte december winter- of kerstmaand.

Dergelijke inheemse (dat wil zeggen niet-Romeinse) namen voor de maanden zijn ook bekend uit de tijd van Karel de Grote, omstreeks 800. In een verordening stelt hij deze namen min of meer officieel vast. Dit zal onder meer gebeurd zijn, omdat de oude Latijnse namen voor een deel verwezen naar Romeinse heidense goden en gebruiken, die vergeten en uitgebannen moesten worden.

- Ianuarium uuntarmanoth: wintermaand
- Februarium hornung: de kortste maand, waarschijnlijk van 'de kleine hoorn', een bastaard die een kleiner erfdeel kreeg
- Martium lenzinmanoth: lentemaand
- Aprilem ostarmanoth:

- paasmaand, vergelijk in het Duits 'Oster' = Pasen
- Maium uuinemanoth: ofwel weidemaand: 'Winne' (Duits) = weide; ofwel vreugdemaand: 'Wonne' (Duits) = vreugde
- Iunium brachmanoth: braakmaand, naar het braak leggen en het ploegen van de grond
- Iulium heuumanoth: hooimaand
- Augustum aranmanoth: oogstmaand: 'Ern(t)e' (Duits) = oogst
- Septembrem uuitumanoth: houtmaand: 'witu' (Engels) = wood
- Octobrem uuindumenemanoth: wijnoogstmaand: 'vindemia' (Latijn)
- Novembrem herbistmanoth: herfstmaand
- Decembrem heilagmanoth: heilige maand

Met enige moeite zijn deze namen wel te vertalen en vertonen ze ook overeenkomsten met de verschillende Nederlandse namen, die dus waarschijnlijk wel echt oud zijn.

Deze Nederlandse namen voor de maanden zijn echter nooit officieel (bijvoorbeeld in overheidsstukken) in gebruik geweest, behalve gedurende een korte periode onder koning Lodewijk Napoleon. Deze gelastte bij besluit van 16 februari 1809 dat alle ambtenaren zich van de Hollandse namen moesten bedienen. Dit besluit werd al in 1810 bij de inlijving van het koninkrijk Holland bij Frankrijk weer ingetrokken.

Miniatuur in een negende-eeuws handschrift. Weergegeven zijn hier de verschillende bezigheden op het land bij de maand waarin ze plaats hadden. De Nederlandse namen van de maanden verwijzen vaak nog naar de seizoensgebonden bezigheden.

De dagen van de maand: de Romeinse methode

De gewoonte, zoals wij die kennen, om de dagen van de maand aan te geven met ranggetallen (1, 2, 3 maart, enzovoort) is vóór 1200 niet echt gebruikelijk geweest. Gangbaarder was de Romeinse methode, waarbij men uitgang van een drietal vaste punten in een maand: de 'kalendae' voor de eerste dag van de maand; de 'idus' voor de dertiende of – waar het de maanden maart, mei, juli en oktober betrof – de vijftiende dag; en de 'nonae', de vijfde of – in de vier genoemde maanden – de zevende dag. De andere dagen van de maand gaf men dan aan door vanuit deze vaste punten terug te tellen, waarbij men de dag waarvan men uitging en de bedoelde dag meetelde. Zo werd de datum 28 april volgens de Romeinse methode aangeduid als IV kalendas Maii (de eerste dag van kalendae van mei is 1 mei, de tweede is 30 april, de derde 29 april en de vierde dus 28 april).

De gewoonte van Bologna

Een andere in de Middeleeuwen voorkomende gewoonte was die waarbij men voor het eerste deel van de maand (de 'mensis intrans' of 'ingående maend') met ranggetallen de dagen aangaf, dus van de eerste dag tot en met de vijftiende of – bij maanden met 31 dagen – de zestiende dag: 'tertio die intrantis mensis Martii = 3 maart. Voor de rest van de maand, de 'mensis exiens' of 'uitgaende maend' telde men vanaf het eind van de maand terug: 'up den vierden dach van uitgaende meye' = 28 mei. Deze gewoonte van het aangeven van de dagen van de maand was afkomstig uit Italië (Bologna) en werd in de Middeleeuwen ook elders wel gebruikt.

Aanduiding naar kerkelijke feesten en heiligendagen

Dat was tot ver in de zestiende eeuw namelijk de datering van dagen naar belangrijke kerkelijke feesten (Pasen, Hemelvaart, Pinksteren en Kerst) en naar heiligen, waarbij men bij het voor-

uit of terugtellen de dag zelf ook weer meetelde. Men sprak dan bijvoorbeeld van de derde zondag na Pasen of van de 'feria quinta post Mathei' 1276, dat wil zeggen de donderdag na de dag van St. Mattheus. Deze feestdag van St. Mattheus is 21 september, wat in 1276 op een maandag viel. De donderdag na St. Mattheus is dus 24 september 1276.

Op dezelfde manier sprak men van de 'vigilia santi Nycolai', de vooravond van het feest van de heilige Nicolaas, dat op 6 december valt. Geleidelijk ging 'vigilia' echter in plaats van alleen 'vooravond' ook de gehele aan het feest zelf voorafgaande dag betekenen: 'vigilia santi Nycolai' betekent dan dus eenvoudigweg 5 december.

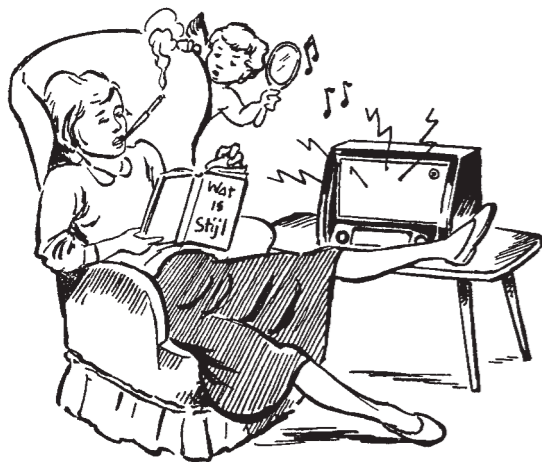
Intredezingen voor de mis

Een manier van dagaanduiding ten slotte die ontleend was aan liturgische gebruiken en in de Middeleeuwen (maar nu nog) vooral in kerkelijke kring veel werd toegepast, is die naar de introitus-tekst, de intredezing (een psalm) voor bepaalde dagen. Vooral zondagen worden zo wel aangeduid: 'dominica, qua cantatur Exaudi', de zondag waarop gezongen wordt Exaudi, dit is de zesde zondag na Pasen. Hieraan gerelateerd werden echter ook andere dagen van de week wel aangegeven: 'op de donderdag na de zondag waarop gezongen wordt Circumdederunt', dit is de donderdag na de negende zondag vóór Pasen. Afhankelijk van de – immers per jaar wisselende – datum van Pasen kan men (via daarvoor opgestelde tabellen) de bedoelde datum berekenen.

Aan al deze toch betrekkelijk omslachtige manieren om een dag aan te duiden kwam geleidelijk een eind, onder meer toen men vanaf de zestiende eeuw – onder invloed van de Reformatie – het gebruik van de datering naar heiligendagen losliet en geleidelijk de eenvoudiger aanduiding van de dagen van de maand naar hun ranggetal algemeen gebruikelijk werd.

Jong gewend, oud gedaan

Etiquette voor kinderen

Stijl is de vervolmaking van de beleefdheid, zoals de tweede natuur de vervolmaking ener goede gewoonte is. Uit: *Spiegel voor Eva. Goede manieren en het moderne meisje* door Klazien de Bruyn (1957), illustraties van H. Ramaekers

Als een jong kind bij de slager een plakje worst krijgt, zegt de begeleidende ouder meestal: wat zeg je dan? Waarop de meeste kinderen braaf 'dankjewel' zeggen. De opvoeding van kinderen zit – meer of minder bewust – volgestopt met het aanleren van dergelijke beleefdheidsregels. Kinderen moeten zich leren gedragen, want over het algemeen gaat dat niet vanzelf. Bij het aanleren van fatsoensregels konden (en kunnen) ouders gebruik maken van speciale etiquetteboekjes voor kinderen.

Janneke van der Veer

Het is van belang onderscheid te maken tussen etiquette, wellevendheid en beleefdheid aan de ene kant en zedelijkheid, beschaving en deugdzaamheid aan de andere kant.

Deze laatste begrippen hebben te maken met de innerlijke vorming. Het moreel op juiste wijze functioneren staat daarbij centraal. Via talloze zedekundige werkjes – die met name in de achttiende eeuw verschenen – trachtte men dergelijke deugden bij kinderen aan te kweken. In verhaalvorm worden in deze boekjes bijvoorbeeld verdraagzaamheid, arbeidzaamheid en leergierigheid aangeprezen.

De begrippen etiquette, wellevendheid en beleefdheid hebben te maken met het uiterlijk gedrag, met omgangsvormen en fatsoensnormen. Etiquetteboekjes geven uitsluitend over de omgangsvormen in allerlei situaties.

Het zal duidelijk zijn dat de zedekundige werkjes en de etiquetteboekjes elkaar soms overlappen. In dit artikel zullen vooral de laatste aan bod komen, en dan speciaal de boekjes die bedoeld

zijn om kinderen en jonge mensen 'welgemanierdheid' bij te brengen.

Welgemanierdheid

Zoals gezegd werden er in de achttiende eeuw in groten getale zedekundige werkjes uitgegeven. De schaarste aan etiquetteboekjes in dit tijdvak blijkt in de *Bibliografie van Nederlandse School- en Kinderboeken 1700-1800* (BNK) van P.J. Buijnsters en Leontine Buijnsters-Smets. In dit standaardwerk staan namelijk slechts twee uitgaven in deze categorie vermeld. De eerste is *Galatéeus of Welgemanierdheid* uit 1715. Het betreft een vertaling van een oorspronkelijk zestiende-eeuws Latijns boekje van Giovanni della Casa, aartsbisschop van Benevento en humanist. Della Casa schreef deze handleiding voor jonge mensen in de vorm van raadgevingen van een oude man aan een adolescent. De vertaler heeft het boek op 2 februari 1715 opgedragen aan Graaf William van Essex.

Galatéeus behandelt vele facetten van de etiquette. Hoofdstuk drie is getiteld

'Van de Bedrijven die walgelyk aan de zinnen zijn'. Hierin wordt ingegaan op alles wat onaangenaam is voor de zintuigen en wat men dus moet nalaten. Sterker nog, men moet ook alles laten wat een gedachte aan iets dergelijks zou kunnen oproepen.

Zo mag de jongeling geen lichaamsdelen aanraken, moet vieze of sterke geuren negeren, mag niet met zijn tanden knarsen en mag na het snuiten niet zijn zakdoek openen. Zeer strikt wordt omschreven hoe men om moet gaan met onbedwingbare neigingen als hoesten, geeuwen en niezen.

Vanzelfsprekend wordt er ook uitgebreid aandacht besteed aan de tafelmanieren, waarbij eerst beschreven wordt welk gedrag fout is. Zo wordt verteld dat het niet netjes is om 'het gezicht niet eens van de schotels te wenden'. En natuurlijk mag men het servet niet gebruiken als zakdoek of er zweet mee afvegen. Boos worden – 'gram worden' – aan tafel is eveneens uit den boze.

Links: Titelpagina *Het Wetboek van Mevrouw Etiquette in 24 artikelen* (1893)
Collectie: Stads- of Athenaeumbibliotheek, Deventer

Midden: Titelpagina *Galatéeus of Welgemanierdheid* (1715)
Collectie: Universiteitsbibliotheek Amsterdam

Rechts: Titelpagina *Jong gewend, oud gedaan! Leidraad van Wellevendheid in Verhalen en Opstellen* (circa 1917)
Collectie: Universiteitsbibliotheek, Nijmegen

Uw stem mag niet schor zijn
Het boekje geeft ook aanwijzingen voor de wijze waarop men gekleed moet gaan: men behoort de mode te volgen, maar daarbij moet men zich wel naar zijn 'staat', dat wil zeggen stand, kleden.

Diverse hoofdstukken gaan in op de juiste conversatie. Aan tafel en op het bal moet men geen droevige verhalen vertellen, terwijl ook spreken over droemen niet erg gepast is. Het hoeft geen betoog dat liegen, opscheppen, vleien, roddelen evenmin positief beoordeeld worden. Hetzelfde geldt voor spotten. 'Men moet nimmermeer met iemand spotten, wie het ook zy, zelfs niet met zyne vyanden.'

De manier van spreken wordt ook behandeld. Het spreken moet welvoelig, relevant en ondubbelzinnig zijn. Daarbij moet de stem op een bepaalde manier gebruikt worden. 'Uwe stem moet niet wreed noch schor wezen. Men moet om geenerleye voorval, schaterende in lachen uitbarsten. Men moet

zich wachten van een geluid te maaken, 't welk naar het kraaken der wagenwielen gelykt.'

Dat de omgangsvormen in *Galatéeus* uittend behandeld worden, blijkt ook uit het feit dat er een hoofdstukje gewijd is aan de regel dat men niemand tot drinken moet dwingen.

Men behoort in de slaapkamer schaamte te hebben

Het tweede achttiende-eeuwse etiquetteboekje voor kinderen dat in de BNK genoemd wordt, is *De Manierlycke Zeden* (circa 1730), dat als ondertitel heeft 'Om te leeren hoe hun de Jongers bequamelijck sullen gedragen in het gaen, staen, eten, drincken ende ter Tafelen dienende: Met meer andere schoone onderwijsingen.' Een exemplaar van dit zeldzame boekje bevindt zich in de British Library.

Het boekje behandelt de opvoeding van de jeugd zeer gedetailleerd in vragen en antwoorden, melden de auteurs van de BNK en zij illustreren dit met een voor-

beeld van goed slaapkamer-gedrag. 'Men behoort in de Slaep-kamer stille te syn / geen ramoer te maeken / ende schaemte te hebben / ontdeckende eenigh Lidt dat van Natuyre behoort bedeckt te syn / maer men sal 't gene overdencken dat men dien dach geleert heeft.'

Gedrag norms worden belangrijker

De schaarste aan etiquetteboekjes in de achttiende eeuw wordt teniet gedaan door de stroom van dergelijke uitgaven in de daaropvolgende eeuw. In de negentiende eeuw werd het belangrijk gevonden dat men zich aan bepaalde gedragsregels hield, waarbij ook de stand waartoe men behoorde een rol speelde. Elke stand had zo zijn gedragscode. Ook in het onderwijs werd aandacht geschonken aan etiquetteregels.

Zo verscheen in 1879 van S.W. van Buuren Nzn. *Wees beleefd. Wenken der wellevendheid voor school en thuis*, dat diverse drukken kende. De schrijver wil met zijn *Wenken* een bijdrage leveren aan de

vorming van jongeren en roept daarbij de hulp van onderwijzers in. 'Ik vraag voor dit boekje maar een bescheiden plaats onder de schoolliteratuur, ik zou alleen wensen dat er – en dan natuurlijk slechts in de hoogste klassen – wekelijks of om de veertien dagen één lesje uit gelezen en besproken werd om het boekje ten slotte als huislectuur present te doen aan den voor goed vertrekken leerling.'

Vergeet wat men vroeger tegen u misdaan mocht hebben

In *Wees beleefd* wordt onder meer expliciet aandacht besteed aan het schoolleven en aan gedragsregels bij het spel. Een groot deel daarvan is gericht op het voorkomen van kinderlijke ruzietjes. 'Word niet boos, wanneer anderen iets van u in gebruik genomen hebben zonder het te vragen, maar zeg hen, dat 't niet zoo behoort, en leen het hun, wanneer zij zich verontschuldigen.' 'Wees toegevend jegens anderen, maar toon u niet geraakt, als anderen het niet jegens u zijn.' 'Vergeet wat men vroeger tegen u misdaan mocht hebben.'

Hoofdstuk vier gaat over 'Het Leeren' en geeft tips voor een goede studiehouding. In hoofdstuk vijf wordt het gewenste gedrag in school behandeld. Onderdeel daarvan is de omgang met andere leerlingen. Van Buuren is geen voorstander van een grote vriendenkring, want dan wordt het moeilijk om allen 'met dezelfde oplettendheid en genegenheid [te] behandelen'. Hij vergelijkt de school met het huisgezin en stelt: 'wanneer gij uwe overige schoolmakers behandelt zoals gij uwe broeders en zusters behoort te doen, en uwe onderwijzers als uwe ouders, dan kunt gij moeilijk verkeerd doen.'

Net als naar school gaan is het bezoeken van de kerk een serieuze zaak. Daarom: 'Wees altijd ernstig, wanneer zaken van Godsdienst behandeld worden.' En: 'Leer de opgegeven lessen zoo goed mogelijk. Kneed u zorgvuldig en ga in stemmige houding en bedaard kerkwaarts.'

Ook als men zich op straat begeeft, moet men zich netjes gedragen. 'Vertoon u steeds in zindelijke en onge-scheurde kleeren en eet nooit snoeperij op straat.' Toch kan het voorkomen dat men iets in de mond heeft, want 'wanneer gij met anderen wandelt en iets moet uitspuwen, gebruik dan uw zakdoek of werp het uit met het gelaat afgekeerd van uw buurman.'

Meisjes mogen geen blauwkous zijn

Een andere negentiende-eeuwse uitgave is *Het Wetboek van Mevrouw Etiquette in 24 artikelen* van Egbertina C. van der Mandele, dat in 1893 verscheen en gericht is op het opgroeiende meisje. Gezien het gebruik van het woord 'wetboek' in de titel gaat het hier blijkbaar om strikte voorschriften die niet overtreden mogen worden. De schrijfster maakt een duidelijk onderscheid tussen haar-

zelf en de lezers aan de ene kant en straatjongens aan de andere kant. 'Een straatjongen heeft geene vormen; hij heeft die niet noodig; hij is het ruwe natuurkind, dat in zijn onkunde voortleeft en nooit geleerd heeft zijn lompe manieren te verfijnen. Maar wij hebben wel degelijk vormen in acht te nemen, zoowel tegenover onze meerderen als tegenover onze minderen. Wij moeten aan onze minderen toonen dat wij beschaafder zijn dan zij, vooral ook, door toegevend te zijn voor hunne kleine gebreken.'

Ook gaat mevrouw Van der Mandele in op de waarde van ontwikkeling. 'Een dom mensch is doorgaans vervelend, want hij heeft weinig discours. Met veelzijdig ontwikkelde lieden kan men prettig over allerlei onderwerpen babelen.' Speciaal voor het meisje schrijft zij dat het ook voor vrouwen van

Omslag van H. Ramaekers van *Spiegel voor Eva. Goede manieren en het moderne meisje* door Klazien de Bruyn (1957)

NA JOU

NA JOU betekent dat je eerst aan anderen denkt en dan pas aan jezelf.

belang is om op de hoogte te zijn van hetgeen er voorvalt in de maatschappij. Maar: 'Nooit echter mag men met die kennis te koop loopen. Hoe bescheiden een meisje op dit gebied is, hoe beter. Men zou u spoedig voor een blauwkous houden.'

Beleefdheid is een der eerste plichten in de samenleving

Onbeleefdheid van een meisje kan tot gevolg hebben dat men haar niet meer wil ontvangen, stelt mevrouw Van der Mandele. Zij illustreert dit met een voorbeeld over een meisje dat niet tijdig een verhindering om bij iemand te souperen had gemeld. Vervolgens verzuimde zij een 'digestievisite' te maken, dat wil zeggen een beleefdheidsbezoek dat men bij iemand brengt, bij wie men gedineerd heeft of van wie men een uitnodiging voor een diner heeft gekregen. Daarna was zij niet meer welkom. De schrijfster stelt: 'Beleefdheid is een der eerste plichten in de samenleving, zij is de grootste eigenschap, die oud en jong moeten sieren, maar vooral jongeren.'

Een goed verzorgd uiterlijk is eveneens een *must*. Speciale aandacht is er voor

goedverzorgde handen, terwijl de kleding stemmig moet zijn. 'Een eenvoudig, degelijk toilet kleedt veel meer, dan ritselend, opzichtige flodderzijde, en het doet daarenboven ons gezicht beter uitkomen.' De schrijfster wijdt verder een hoofdstuk aan het gedrag dat het meisje thuis moet vertonen. Tijd verbeuzelen en tot in de middag in nachtkledij op de bank liggen onder het motto 'zalig nietsdoen' is niet geoorloofd. Het meisje moet immers kant en klaar zijn, opdat zij eventueel bezoek kan ontvangen. Dat laatste is een belangrijk onderwerp, waarbij vele etiquetteregels gelden. Zo bespreekt de schrijfster de wijze waarop er geconverseerd moet worden. Daarbij mogen geen ruwe woorden of dialect gebruikt worden en ook moet men spaarzaam zijn met het gebruik van uitdrukkingen in een vreemde taal, want dat staat geaffecteerd.

Op straat hoort het meisje zich bedaard en kalm te gedragen. 'Bewaar uwe vrolijkheid liever voor thuis, en zorg vóór alles op straat u 'niet aan te stellen'. Ook op het ijs dient het meisje gedragsregels in acht te nemen, zeker wanneer

Geef eerst de anderen voor je zelf neemt. Uit: *Manieren* van Aiki (1991)

een 'heer' haar gevraagd heeft een baantje met hem te rijden. In tegenstelling tot in de balzaal mag het meisje op het ijs zo'n uitnodiging weigeren. Een consumptie kan ze wel gebruiken op een ijsclub, maar liever niet op een algemene ijsbaan, 'daar het publiek er altijd meer gemengd is.' Zelfs de manier van vallen wordt besproken. Het meisje doet er goed aan te gaan zitten, wanneer zij voorziet dat ze gaat vallen. En mocht ze toch vallen, dan moet ze niet al te veel misbaar maken om te voorkomen dat ze als aanstelster beschouwd wordt.

Jong gewend, oud gedaan!

De beleefdheidsvoorschriften van de negentiende eeuw worden voortgezet in de eerste helft van de twintigste eeuw. Circa 1917 verscheen van de Belgische hoofdonderwijzer J.F. Vincx de uitgave *Jong gewend, oud gedaan! Leidraad van Wellevendheid in Verhalen en Opstellen*. De schrijver licht in de inleiding het begrip wellevendheid toe: 'Door woorden en door daden elkander met de noodige achtung behandelen, dat is wellevend zijn.' Hij legt daarbij een relatie met beschaafdheid, dat hij omschrijft als 'de uitwendige blijken van al de deugden, die den mensch beminnelijk en waarlijk achtenswaardig maken'. Omdat wellevendheid geen 'bloot praalvertoon' mag wezen geeft hij de voorkeur aan het begrip beschaafdheid.

Het boekje is voor gebruik op school bestemd. Over de werkwijze laat hij geen onduidelijkheid bestaan: 'Lessen van beleefdheid worden 's Zaterdags gegeven. 's Maandags geschiedt de herhaling der les van 's Zaterdag, en tevens komt een onderzoek over de voorschriften, welke 's Zondags (in kerk, huis en op straat) in praktijk gesteld of verwaarloosd werden. Bij gelegenheid van uitstapjes, schoolreizen, kermis-, processie- en nationale feestdagen worden opzettelijke lessen gegeven of sommige lessen herhaald.' Het is verder de bedoeling dat de lessen aanschouwelijk gegeven worden.

Na de inleiding volgt een uitvoerige bespreking van de etiquette van het brieven schrijven, dat wil zeggen over de woordkeus, indeling, onderwerpskeuze en briefverzorging. Het hoofdstuk wordt beëindigd met 'Nog een Paar ernstige Woorden', waaronder 'Indien gij een *gesloten* brief vindt, open hem niet, steek hem aanstonds in de brievenbus. Vindt gij een *open* brief, lees hem niet, maar bestel hem onmiddellijk aan den bestemming; kent gij deze niet, dan geeft gij den brief aan den schrijver terug; verbrand den brief, zoo schrijver en bestemming u onbekend zijn.'

Normen veranderen

Na de Tweede Wereldoorlog veranderde de maatschappij. De bevrijding betrof meer dan de bevrijding van de bezetters. Er vond gaandeweg ook een maatschappelijke en geestelijke bevrijding plaats, een bevrijding van min of meer vastgeroeste waarden en normen. We zien dat ook weerspiegeld in de etiquetteboekjes voor jonge mensen. In sommige uitgaven wordt dat expliciet aangegeven, zoals in *Spiegel voor Eva. Goede manieren en het moderne meisje* van Klazien de Bruyn uit 1957. In het 'Vertrouwelijk woord vooraf' zegt de schrijfster: 'De manieren van thans zijn anders. Ze zijn zó verschillend van vroeger, dat er niet weinige bedaagde lieden van mening zijn, dat het moderne meisje *helemaal* geen manieren heeft... Manieren zijn evenzeer aan verandering onderhevig als de mode. Bovendien wisselen ze al naar gelang de omstandigheden en de omgeving.'

Ze geeft daarbij enkele voorbeelden: 'En tegenwoordig hanteert men na de maaltijd geen tandenstoker meer, ook al is die van goud! Vroeger echter sprak men zijn ouders nooit met 'je' en 'jou' aan, hetgeen tegenwoordig ook in de zogenaamd beste families steeds meer in de mode komt.' Ook haalt ze enkele regels uit etiquetteboeken aan die nogal op de lachspieren van het moderne meisje zullen werken, zoals 'Sandwiches worden uit de hand gegeten in drie of vier hapjes'. 'Dit vereist natuurlijk enige

voorafgaande berekening en de nodige oefening', stelt de schrijfster, 'maar moet men nu een noodlottige vijfde of zesde hap aan de hond voeren of stiekum in de zak van zijn naaste buur laten verdwijnen?'

De rol van moeder

Tuis is een belangrijke rol weggelegd voor de moeder, die het meisje leidt door woord en voorbeeld. Daarbij moet de nadruk liggen op de vanzelfsprekendheid van goede manieren. Ze schrijft: 'Maak van je kleine plichten goede gewoonten. En een goede gewoonte veronderstelt, dat je gewoón doet.' Verder stelt ze dat beleefdheid hand in hand gaat met blijmoedigheid, 'niet alleen als men werkt, maar ook in de omgang met anderen, in het gesprek, in het samenzijn met gelijken, aan tafel in de eetkamer, in het genoegeijk bijeenzijn in de huiskamer.' In gesprekken is het vooral van belang goed te kunnen luisteren. Dat leert het moderne meisje van haar moeder: 'een les in ware vertrouwelijkheid, in echte vrouwelijke beleefdheid.' 'En als zij spreekt, zal het gepast zijn: op de gepaste tijd en aangepast aan het onderwerp van gesprek en aan de algemene mentaliteit en de momentele stemming van haar gesprekspartner.'

Van haar moeder leert het meisje ook goede tafelmanieren, maar dat mag niet ten koste van alles gaan. 'Het moderne meisje echter, dat zich door deze voornaamste eisen der beleefdheid zó laat intimideren, dat ze nauwelijks een hap naar binnen krijgt, hindert de anderen juist door haar krampachtige pogingen om niet te hinderen.' Ook hier draait het dus om de vanzelfsprekendheid van goede manieren.

Geen andere mensen uitlachen

Omgang met leeftijdgenoten komt aan de orde in het hoofdstuk dat handelt over het moderne meisje op school. Standsverschillen worden erkend, maar mogen niet sterk benadrukt worden. Dat zou 'evenzeer onwaardig' zijn 'als een hatelijk afwijzen van iedereen, die vreemd is.'

Natuurlijk moet het meisje er netjes en verzorgd uitzien, maar er zijn nog erger gebreken. 'Het is belachelijk om met afgezakte kousen te lopen of met knopen, die in het verkeerde knoopsgat sluiten of met een onderjurk die als een vaan onder een te korte rok uit wappert. Maar het is ongelofelijk goedkoop om er om te lachen. Stel je voor, dat je zoiets zelf overkomt en hoe je het vinden zou, als anderen erom lachen.'

In het hoofdstuk 'Het moderne meisje in de wereld' begint de schrijfster haar afschuw uit te spreken over het rondhangen van jongeren op straat. 'Wat immers is er lelijker, smakelozer, onbeschaafder dan zo'n samenscholing van halfvolwassenen, half over fietsen hangend, half ervan afvallend, die zonder innerlijke of uiterlijk houding met hoog uitschietende stemmen en slungelachtige gebaren interessant trachten te doen.' Ze stelt: 'Het is niet temidden van dergelijk 'straatvuil', dat het moderne meisje de wereld moet leren kennen!'

Hiernaast: Het meisje Floddertje uit de gelijknamige serie reclameboekjes van Annie M.G. Schmidt is geen toonbeeld van netheid en fatsoen.

Linksonder: Pippi Langkous uit de boeken van Astrid Lindgren lapt de etiquette aan haar laars.

Eerst aan anderen denken

Het wekt misschien enige verbazing dat er ook in deze tijd nog kinderboeken worden uitgegeven, die het aanleren van goede manieren als onderwerp hebben. Toch is dat het geval. Bijvoorbeeld het prentenboek *Manieren* van Aliki uit 1991, waaruit kleuters aan de hand van stripachtige tekeningen kunnen leren hoe ze zich wel en niet moeten gedragen in allerlei situaties. Op de pagina 'Na jou' staan bijvoorbeeld situaties afgebeeld waarin het kind eerst aan anderen en dan pas aan zichzelf moet denken, zoals wachten met eten of drinken tot de gastvrouw begint, eerst anderen iets geven voor je zelf neemt, wachten tot iedereen klaar is en dan pas gaan afruimen, voor anderen de deur openhouden, anderen niet in de rede vallen en op je beurt wachten.

Het boek bevat eveneens een pagina waarop het woord etiquette uitgelegd wordt. 'Ik heb iets gelezen over eet-etiquette.' 'Etiquette betekent: regels hoe je je bij bepaald gelegenheden moet gedragen.' Een groot verschil met de eerder genoemd etiquetteboekjes is dat *Manieren* veel humor bevat, zowel in tekst als in beeld.

Dat geldt ook voor *Eigenwijs* van Inez van Eijk, een etiquetteboek voor kinderen van ongeveer tien jaar uit 1998. De ondertitel is wat dat betreft al veelzeggend: 'Een verfrissende, vrolijke kijk op gedrag'. Uitgangspunt is dat de omgang met elkaar voor iedereen plezierig moet zijn. Dat betekent luisteren, ruimte geven aan een ander, sorry zeggen als

er eens wat fout gaat, geen spullen van een ander pikken of vernielen, beloftes nakomen, geen smoezen vertellen, niet roddelen, netjes eten, enzovoort.

Nog recenter is *Spaghetti, plateauschoenen en goede manieren* uit 1999. Elisabeth Bonneau geeft hierin praktische tips aan jongeren, die gebaseerd zijn op respect hebben voor elkaar. Er staat bijvoorbeeld in hoe je moet reageren als iemand je uitnodiging voor een verjaardagsfeestje niet aanneemt, hoe je gasten van je ouders ontvangt, hoe je in een restaurant moet gedragen. Ook worden zaken behandeld als het op tijd komen en het aanpassen van je kleding aan de situatie. Kom je in een spijkerbroek bij een gelegenheid waar dat niet gepast is, 'dan word je ook als een spijkerbroek behandeld', stelt de schrijfster.

Anti-etiquette

Ten slotte moet vermeld worden dat er veel verhalende jeugdboeken zijn waarin goede manieren impliciet aan de orde komen, soms op humoristische of zelfs ironische wijze. In *Joop ter Heul* van Cissy van Marxveldt bijvoorbeeld wordt de slordige en spontane Joop regelmatig door haar moeder en haar zuster Julie gewezen op haar weinig ladylike gedrag. Zo worden bijvoorbeeld haar al te familiere uitspraken niet altijd gewaardeerd. Etiquette lijkt voor Joop nauwelijks te bestaan.

Dat geldt nog meer voor de *Pietje Bell*-serie van Chr. van Abkoude, waarin de schrijver zich bewust afzet tegen de bij

de burgermoraal behorende goede manieren. Hij zet de belhamel Pietje tegenover de brave zoon van drogist Geelman, waarbij de eerste overduidelijk de voorkeur van de schrijver heeft. Pippi Langkous, gecreëerd door de Zweedse schrijfster Astrid Lindgren, is ook zo'n boekfiguur die alle etiquette-regels aan haar laars lapt. Ze doet precies waar ze zin in heeft, loopt er slordig bij en eet met haar handen.

Ook sommige hoofdpersonen in de boeken van Annie M.G. Schmidt zijn geen toonbeeld van netheid en fatsoen, zoals bijvoorbeeld Floddertje in een reeks reclameboekjes uit 1968. Een anti-etiquette-houding spreekt nog sterker uit het bekende kinderversje 'Ik ben lekker stout' van dezelfde schrijfster:

"Ik wil niet meer, ik wil niet meer!
Ik wil geen handjes geven!
Ik wil niet zeggen elke keer:
Jawel mevrouw, jawel meneer...
nee, nooit meer in m'n leven!
Ik hou m'n handen lekker op m'n rug
en ik zeg lekker niks terug!"
Desalniettemin is etiquette niet iets van een voorbije tijd. Immers, ook nu nog wil een ieder graag met respect behandeld worden. Daarom is het aanleren van goede manieren een niet weg te denken onderdeel van de opvoeding.

Inkomen uit een afwijking

Baardmensen, lilliputters en dikke dames

Piet de Boer

De dikke Dame Miss Ellen

Haarmensen en levende geraamtes. Albino's en rompmensen. Reuzen, lilliputters en dikke dames: wie er ongewoon uitzag, kon in de vorige eeuw geld op de kermis verdienen. De menselijke spelingen der natuur trokken drommen publiek.

Een bijzondere kermisattractie was de Amerikaanse baardvrouw Annie Jones. In 1892 was ze te zien op de Amsterdamse kermis. Via stroobiljetten werd uitgebreid reclame voor haar gemaakt. Daarop stond te lezen: 'Bij haar geboorte had Miss Annie bijna ongelooflijk haren van twee voet lang en droeg zij reeds sporen van een baard. Het is een prachtig gebouwde vrouw, een waar model voor een beeldhouwer. Het zijdeachtige haar is buitengewoon lang, en een zware baard versiert haar kin.'

Miss Annie was één van die wondermensen, die in de negentiende eeuw zo populair waren. Sommige spelingen van de menselijke natuur bereikten een status, vergelijkbaar met die van hedendaagse popsterren. Zij gingen in de hele wereld op toernee, traden op voor koningen en koninginnen en zagen hun optredens gerecenseerd in kranten en tijdschriften.

Circusleeuw

Het Amerikaanse circus Barnum en Baily beschikte over verreweg de grootste verzameling wondermensen: dikke dames, een tatoeage-meisje en de wereldberoemde leeuwmen Lionel. De laatste had haargroei over zijn hele lichaam. Zelf verklaarde hij dit uit het feit dat zijn zwangere moeder had gezien hoe zijn vader verscheurd werd door een losgebroke circusleeuw. Een dergelijke psychologische verklaring was heel gangbaar in die tijd, ook

Links: Reclamebiljet voor de Amerikaanse baardvrouw Annie Jones bij haar optreden op het Rembrandtplein.

Rechts: Reclameboekje van Bosjesmannen uit Zuid-Afrika.

onder medici. Gewapend met veel meer biologische kennis, zouden wij de afwijkende haargroei van Lionel verklaren uit bijvoorbeeld een afwijkende hormoonhuishouding.

Wildemannen

Behalve mensen met lichamelijke bijzonderheden waren er ook veel vertegenwoordigers uit exotische landen te zien op de kermis en in het circus. De exploitanten gingen daarbij nogal flexibel om met de waarheid. De 'Bokkenezen' uit Nederlands-Indië, in 1827 te zien op de Amsterdamse kermis, trokken veel bekijks, omdat het Nederlands bestuur nogal wat te stellen had met de opstandige Boeginezen op Celebes.

De volkskundige Ter Gouw betwijfelde echter of de tentoongestelde mannen en vrouwen werkelijk van Celebes kwamen. 'De Bokkenezen hadden de vorige week nog met de schoenebak op de Muntsluis gestaan, waar niemand hen aan keek; maar zodra ze in een tent zaten een kip te plukken, paste elk zijn dubbeltjes om die wildemannen te zien.'

Inkomsten

Sommige exploitanten belazerden de kluit wel erg duidelijk. Zo berichtte de *Schager Courant* in 1868 over twee Zaanse meisjes die als 'dames met de tijgerhuid' door een kermisexploitant op de kermis te Purmerend werden getoond. Ze waren daags tevoren 'gemetamorfoseerd in getijgerde dames door haar beiden over het gehele lichaam te bestipelen met natrium argenti'. Toen de vlekken na enkele dagen verdwenen, wilde de exploitant negerinnen van de dames maken. Dat ging hen echter te ver en ze deden aangifte bij de politie.

Niet altijd was echter er bedrog in het spel. Op menig kermis kon het publiek zich vergapen aan een Laplands dwergvrouwtje, een Braziliaanse Indiaan, een Bengaalse vrouw met ring door de neus, Bosjesmannen of Azteken. In onze ogen misschien vernederend, maar de artiesten zelf hadden met hun optredens vaak weinig moeite.

Over het algemeen stond er namelijk een heel aardig inkomen tegenover. De familie Musters bijvoorbeeld kon dankzij de inkomsten van hun uitzonderlijk

ke dochter een fraai en groot huis in Ossendrecht laten bouwen. Op de gevel stond in gouden letters: 'Maison Princesse Pauline'. Het was de artiestennaam van Johanna Paulina Musters (1877-1895), met haar 48 centimeter de kleinste dwerg ter wereld.

Gevierde dwerg

Nederland telde meer populaire wondermensen. De dwerg Jan Hannema uit Friesland bijvoorbeeld trok rond onder de artiestennaam Admiraal Tom Pouce. Hij deed niet veel meer dan optreden als Napolitaans visser, netten breiend en een aria uit 'De Stomme' van Portici fluitend. Hij maakte een praatje met het publiek, besteeg zijn pony en reed dan het toneel af.

Hannema had het geluk al op negenjarige leeftijd te hebben opgetreden voor koning Willem II en prinses Anna Paulowna, die daarover zo enthousiast waren dat ze hem een jaarwedde toekenden. Deze vorstelijke erkenning werkte als smeermiddel voor zijn verdere carrière en 'admiraal Tom Pouce' wist moeiteloos het buitenland te ver-

Linksboven: Tatoeage-meisje Ruth Sylvia

Daaronder: Haarmens Stephan Bibrowski, onder de artiestennaam 'Lionel de leeuwmen' in dienst bij het Amerikaanse circus Barnum en Baily.

Rechtsboven: Het 'prinsesje' Paulina (1877-1895) uit Ossendrecht, met haar 48 cm de kleinste dwerg ter wereld.

Rechts: De dwerg Jan Hannema, omstreeks 1870, bij zijn miniatuurkoets. Links zijn vader Pieter Hannema en rechts zijn knecht Dietrich. Foto uit: 'De tentoongestelde mens. Reuzen, dwergen en andere wonderen der natuur'.

overen. Frankrijk, Griekenland, Engeland en Duitsland lagen aan zijn voeten.

Op het eind van zijn carrière trad hij op met voor hem 'expresselijk gecomponeerde balletten' zoals 'De Koningspastei' en 'Het Aardmannetje'. In de jaren zeventig stopte Jan Hannema met zijn werk. De kleine man vestigde zich in Bergum, waar de jeugd de eens gevierde dwerg uitjouwde als hij in zijn kleine koetsje door het dorp reed. Zo goed als vergeten stierf hij in 1878. Alleen de *Leeuwarder Courant* wijdde een klein 'In Memoriam' aan hem.

Exploiteren

In de loop van de twintigste eeuw verdwenen de wondermensen van het

toneel. Fotografie en film bleken krachtiger middelen om het publiek te informeren over vreemde culturen en gewoonten. Bovendien werd het steeds minder passend gevonden om mensen met een afwijkend uiterlijk tentoon te stellen en te exploiteren. Nazi-Duitsland beschouwde de wondermensen als *Untermenschen* en vele Duitse kermissterren vluchtten naar het buitenland.

Toch zijn de menselijke wonderen der natuur nog steeds niet helemaal van de bühne verdwenen. Amerika kent nog zijn *Freakshows*, waar mensen met een afwijking te bezichtigen zijn en menig circus heeft dwergen in dienst, vaak als clown.

In het volgende nummer

Het bouwen van schepen, gebouwen, mensen en dieren van karton is nog steeds een populaire bezigheid.

In 1730 verschenen de eerste uitknipvellen van papieren soldaatjes. Vanaf 1853 publiceert het jeugdblad, 'de Kindercourant' (1850-1905), bouwplaatjes die de kinderen zelf in elkaar moesten zetten. Dat was het begin van een hausse van bouwmodellen.

Kartonnen bouwplaten

De gilden

De meeste gilden kunnen bogen op een lange geschiedenis, die soms terug gaat tot in de dertiende eeuw. Onder bescherming van een patroonheilige zorgden burgers in die tijd, al dan niet bewapend, voor het wereldlijk en geestelijk heil van hun dorp of stad. In Noord-Brabant, Limburg en Gelderland zijn deze gilden nog volop actief.

Pest

'Ergens de pest in hebben', 'iets mijden als de pest', 'dat is de pest voor hem' zijn enkele uitdrukkingen die aangeven welke negatieve klank het woord pest in de loop van de geschiedenis heeft gekregen en tot op de dag van vandaag heeft behouden. Waarom is in het collectieve bewustzijn de herinnering aan de pest zo levend gebleven?

En nog veel meer

Colofon

Traditie,

tijdschrift over tradities en trends
jaargang 8, nummer 3, 2002

Een uitgave van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur met medewerking van de Stichting Promotie Nationaal Erfgoed.

Redactie en exploitatie:

Nederlands Centrum voor Volkscultuur
Postbus 13113, 3507 LC Utrecht
F.C. Dondersstraat 1, 3572 JA Utrecht
tel. 030 - 276 02 44
fax. 030 - 273 61 11
e-mail nederlandscentrum.
volkscultuur@wxs.nl

Redactie:

drs. Ineke Strouken

Redactiesecretariaat:

dr. Lotty Broer
drs. Piet de Boer

Traditie

verschijnt vier keer per jaar.
Een abonnement kost €16 per jaar.

Opzegging van abonnementen moet uiterlijk op 1 december schriftelijk aan de administratie zijn doorgegeven.

Traditie

Verschijnt ook op cassette, ingesproken voor mensen met een leeshandicap.
Informatie: Federatie van Nederlandse Blindenbibliotheken,
Postbus 24, 5360 AA Grave,
tel. 0486 - 48 64 86,
fax 0486 - 47 65 35,
e-mail abonnee@fnbb.nl

© Nederlands Centrum voor Volkscultuur

Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

Wij hebben alle moeite gedaan om recht-hebbers van copyright te achterhalen. Mochten er personen of instanties zijn die menen aanspraak te maken op bepaalde rechten, dan wordt hun vriendelijk verzocht contact op te nemen met de uitgever.

ISSN 1382-4104

TRADITIE

TIJDSCHRIFT OVER TRADITIES EN TRENDS

Een uitgave van

Nederlands Centrum voor Volkscultuur

Postbus 13113, 3507 LC Utrecht

F.C. Dondersstraat 1, 3572 JA Utrecht

Tel. 030 - 276 02 44

Fax. 030 - 273 61 11

E-mail nederlandscentrum.volkscultuur@wxs.nl

© Nederlands Centrum voor Volkscultuur